

Ποιος Θυμάται τη Μήτιδα; Ο υψηλός μοντερνισμός, η πρακτική γνώση και οι αποτυχίες του εκσυγχρονισμού

Στον Δημήτρη Α., τον επιπλοποιό, και στην Σοφία του Από τον Όμηρο ως τον Οππιανό, η πρακτική και πολυμήχανη νόηση, με όλες της τις μορφές, όπως η υφαντική και η ναυσιπλοΐα, αποτελεί ένα μόνιμο δεδομένο του ελληνικού κόσμου. Ο χώρος της είναι μια αυτοκρατορία, και ο συνετός, ο μητιόεις άνθρωπος θα πάρει (...) δέκα διαφορετικά πρόσωπα (...) από τον ηνίοχο ως τον πολιτικό, τον ψαρά, τον σιδηρουργό, τον υφαντή, τον πλοηγό, τον κυνηγό, τον στρατηγό και τον ξυλουργό: πανταχού παρών και όμως περίεργα απών, τουλάχιστον από την ιστορία που μας είναι οικεία (...). Εάν μπορούσαμε να καταλογίσουμε τη σιωπή σχετικά με τους μητιόεντες θεούς στη λαίμαργία του Δία, ποιόν θα έπρεπε άραγε να θεωρήσουμε ύποπτο για την εξαφάνιση, την «καταβρόχθιση» του ανθρώπινου ομόλογού τους, του προνοητικού, του ανθρώπου με τις χίλιες μορφές;

J. P. Vernant - M. Detienne, 1974

1. Το δάσος της δασολογίας: η γραμματική των ειδικών, του κράτους και της αγοράς

Εκτός από τις εικαστικές τέχνες και τη φιλοσοφία, η επιστήμη της δασολογίας γνώρισε μεγάλη άνθηση στη Γερμανία του 18ου αιώνα. Κατά τη διάρκεια των Ναπολεόντειων πολέμων, η αειφόρος ανάπτυξη των δασών υπήρξε αντικείμενο

μιας ευρύτατης συζήτησης, κατά την οποία φωτισμένοι μονάρχες, δημόσιοι αξιωματούχοι και ειδικοί επιστήμονες προσδιόριζαν την ορθολογική διαχείριση των δασών με όρους εθνικού καθήκοντος και ευθύνης απέναντι στο μέλλον και τις επόμενες γενιές. Δασολόγοι από τη Βαυαρία, την Πρωσία και τη Σαξονία, κάνοντας μεγαλόπνοα σχέδια για μεγάλης κλίμακας παρεμβάσεις στο περιβάλλον με σκοπό την αξιοποίηση των φυσικών πόρων και την ανάπτυξη της οικονομίας, πρωτοστατούσαν σε καινοτομίες, αποτελώντας παράδειγμα για τους ομολόγους τους σε όλη την Ευρώπη.

Η γερμανική δασολογία του 19ου αιώνα, καθοδηγούμενη και συνεπικουρούμενη από ένα συγκεντρωτικό κράτος, έθετε έναν υψηλό στόχο: να απελευθερώσει τον φυσικό χώρο από τις παραδοσιακές του χρήσεις, να ενισχύσει την οικονομική του απόδοση, να σχεδιάσει και να κατασκευάσει το δάσος του 20ού και του 21ου αιώνα. Το φιλόδοξο αυτό φουτουριστικό όραμα (και όχι μόνο λόγω της δυνατότητας να ανταποκριθεί στις αυξημένες ανάγκες της βιομηχανίας) συγκίνησε ιδιαίτερα τις πολιτικές ελίτ, οι οποίες άρχισαν να δείχνουν ολοένα και μεγαλύτερη εμπιστοσύνη προς τους θεράποντες της νέας επιστήμης και να αναγνωρίζουν το κύρος τους.

Ήδη από το 1774, ο πρωτοπόρος J. Gottlieb Gleditsch, διευθυντής του Βοτανικού Κήπου του Βερολίνου, απέδιδε το πρόβλημα της έλλειψης ξυλείας στις ανορθολογικές πρακτικές των αγροτικών πληθυσμών και την ανεξέλεγκτη χρήση των δασών από τις τοπικές κοινωνίες. Τόνιζε, επίσης, ότι μια σύγχρονη κοινωνία, οργανωμένη στη βάση των αρχών του ορθού λόγου, οφείλει να διασφαλίζει την ευημερία των μελών της, φροντίζοντας για παρεμβάσεις στο φυσικό περιβάλλον που θα έχουν διάρκεια, θα αντέχουν στον χρόνο, θα υπηρετούν το κοινό καλό και το συλλογικό συμφέρον. Παρά τις αντιδράσεις των τοπικών κοινωνιών και τις αντιστάσεις των αγροτών στις αλλαγές χρήσης των δασικών εκτάσεων και των βοσκοτόπων, η νέα γεωμετρική διάρθρωση επέτρεψε την επιτήρηση και τον έλεγχο των ορεινών περιοχών, συνέβαλε στην αύξηση των εσόδων του κράτους και διευκόλυνε την εξαγωγή ξυλείας και ακατέργαστων πρώτων υλών για την ανάπτυξη της οικονομίας.

Χάρη στην εργώδη προσπάθεια των δασολόγων, οι οποίοι έσπευσαν να θέσουν τις γνώσεις τους στην υπηρεσία των κοινωνικών μεταρρυθμίσεων, το όραμα του εκσυγχρονισμού γινόταν πραγματικότητα. Καταρτίστηκαν χάρτες

δασικών εκτάσεων και πίνακες στατιστικών δεδομένων, ενώ θεσπίστηκαν ειδικοί κανόνες για τη χρήση των φυσικών πόρων από τους τοπικούς πληθυσμούς. Βοσκοτόπια και εκτάσεις θαμνώδους βλάστησης αντικαταστάθηκαν από ευθύγραμμες σειρές ψηλών δέντρων, κατάλληλων για υλοτομία, ζιζάνια και αγριόχορτα ξεριζώθηκαν, ενώ τα δασικά υπολείμματα, καυσόξυλα, κλαδοκλαδέματα, κοπριές κ.λπ., απομακρύνθηκαν. Η ποικιλία και η ανομοιομορφία έδωσαν τη θέση τους σε τακτοποιημένα σύνολα από ομοειδή δέντρα ίδιας ηλικίας. Τα μικτά δάση αναμορφώθηκαν σύμφωνα με την οικονομική λογική της αποδοτικότητας και τη γεωμετρική αισθητική της συμμετρίας.

2. Η αποτυχία του δασικού εκσυγχρονισμού. Αχ, αυτή η πραγματικότητα!

Οι τραγικές συνέπειες του δασικού εκσυγχρονισμού έγιναν ορατές στον επόμενο αιώνα.¹ Η δράση των μεταρρυθμιστών οδήγησε σε αποτελέσματα αντίθετα προς τις διακηρυγμένες προθέσεις τους και σε μια μεγάλης κλίμακας οικολογική καταστροφή.² Η απομάκρυνση των χαμηλών κλαδιών και των θάμνων διευκόλυνε τη μετακίνηση μέσα στο δάσος, μείωσε όμως δραστικά την ποικιλία των εντόμων, των θηλαστικών και των πτηνών. Η απουσία περιττωμάτων και σάπιων ξύλων στο έδαφος έκανε ιδιαίτερα ελκυστική την εικόνα του δάσους, ελαχιστοποιήθηκαν όμως δραματικά τα θρεπτικά συστατικά του. Σε περιοχές με δέντρα ίδιας ποικιλίας, οι παρατεταμένες βροχοπτώσεις εξανάγκαζαν τους κορμούς να πέφτουν ορμητικά ο ένας πάνω στον άλλο. Η πρακτική της μονοκαλλιέργειας αύξησε σημαντικά τα έσοδα του κράτους και τόνωσε τη βιομηχανική εκμετάλλευση της ξυλείας. Η μείωση όμως της βιοποικιλότητας είχε σαν αποτέλεσμα να πολλαπλασιαστούν τα παράσιτα και τα ζιζάνια που προσβάλλουν συγκεκριμένα είδη δέντρων και έτσι οι ασθένειες να αποκτήσουν διαστάσεις επιδημίας, ρημάζοντας ολόκληρα δάση.

Η συγκεντρωτική δομή της διοίκησης, μεταφέροντας την άσκηση της πολιτικής από την περιφέρεια στο κέντρο, σκόπευε να αποδυναμώσει τις παραδοσιακές αντιστάσεις. Αποδυνάμωσε όμως και την όποια ικανότητα της τοπικής κοινωνίας να παρεμβαίνει άμεσα, αξιοποιώντας την εμπειρία και λαμβάνοντας

υπ' όψιν τις ιδιαιτερότητες του πλαισίου, του τόπου, του φυσικού περιβάλλοντος και των κοινωνικοοικονομικών σχέσεων. Μέσα στο γενικό κλίμα της εκκοσμίκευσης, η πρωσική δασοκομία μεθόδευσε την κυριαρχία του ανθρώπου πάνω στη φύση. Παραβλέποντας την πολυπλοκότητα του αντικειμένου της και υποβάλλοντάς το σε μηχανιστική απλοποίηση, το κατέστησε μετρήσιμο, ευανάγνωστο και οικονομικά αποδοτικό. Οι μακροπρόθεσμες συνέπειες ήταν όμως καταστροφικές για το περιβάλλον, τους αγροτικούς πληθυσμούς και την οικονομία.

Το σχέδιο κυριάρχησης επί της φύσης, η ανθρωποκεντρική και βολονταριστική αυταπάτη της νεοτερικότητας, ξεκίνησε ως ηρωική εποποιία και κατέληξε σε τραγωδία. Καθώς τα δέντρα πήραν τη μορφή του εμπορεύματος, το δάσος αντιστοιχήθηκε με μια αφαίρεση, δηλαδή μία πλευρά της ύπαρξής του ταυτίστηκε συνεκδοχικά με το σύνολο. Όσες πλευρές του δάσους στερούνταν ανταλλακτικής αξίας θεωρούνταν ότι δεν είχαν καμία αξία ή χρησιμότητα και γι' αυτό αγνοήθηκαν. Οι ειδικοί σχεδίασαν τις μεταρρυθμίσεις σύμφωνα με την απλοποιημένη αναπαράσταση του αντικειμένου τους, μια αφηρημένη έκφραση της πραγματικότητας. Εκτός του δάσους της δασολογίας, των ειδικών, του κράτους και της αγοράς έμειναν τα δέντρα, οι θάμνοι και τα φυτά που δεν μπορούσαν να αποφέρουν έσοδα στο δημόσιο ταμείο. Εκτός έμειναν και όσα μέρη του φυσικού χώρου είχαν χρησιμότητα για τον πληθυσμό αλλά η ανταλλακτική τους αξία δεν μπορούσε να υπολογιστεί, όπως τα φυλλώματα που χρησιμοποιούνταν για ζωτροφή, τα κλαδιά για κλινοσκεπάσματα, οι φράκτες και τα προσανάμματα ή οι φλοιοί των δέντρων, οι ρίζες των φυτών και η ρητίνη που αξιοποιούνταν στη λαϊκή ιατρική. Καταστράφηκε έτσι ένα πολύ μεγάλο ποσοστό της χλωρίδας.

3. Κυκλοφορούν ανάμεσά μας:

ο υψηλός μοντερνισμός, η Μήτιδα και ο James C. Scott

Ο J. C. Scott είναι ευρέως γνωστός χάρη στις μελέτες του σχετικά με τις αντιστάσεις των «υποτελών ομάδων» (subaltern) στην αποικιοκρατία, στις τεχνικές κυριαρχίας, στον γραφειοκρατικό συγκεντρωτισμό, στην προσέγγισή τους ως

«αντικείμενα» γνώσης και πειθάρχησης. Στα πιο γνωστά, με τις περισσότερες αναφορές, έργα του, όπως *Η Ηθική Οικονομία του Χωρικού: Επιβίωση και Εξέγερση στη Νοτιοανατολική Ασία* (*The Moral Economy of the Peasant: Rebellion and Subsistence in Southeast Asia*, 1976), *Τα Όπλα των Αδυνάτων: Καθημερινές Μορφές Αντίστασης των Χωρικών* (*Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*, 1985), *Κυριαρχία και η Τέχνη της Αντίστασης: Κρυφά Πρακτικά* (*Domination and the Arts of Resistance: Hidden Transcripts*, 1990), ο Scott ανασκευάζει την εικόνα του ανορθόλογου χωρικού ο οποίος «υποφέρει» από «ψευδή συνείδηση» και ενδιαφέρεται να κατανοήσει την οπτική των ίδιων των χωρικών. Αναδεικνύει έτσι τις ηθικές, κοινωνικές και οικονομικές λειτουργίες των «πελατειακών σχέσεων», τις μορφές αλληλεξάρτησης ανάμεσα στον «πάτρονα» και στον «πελάτη», ενώ εξετάζει πώς αυτές μετασχηματίζονται από τις πολιτικές του κράτους και τη διείσδυση της αγοράς στην περιφέρεια του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος. Αξιοποιώντας τη θεατρική μεταφορά του E. Goffman, πραγματεύεται επίσης το πώς οι κατώτερες κοινωνικές ομάδες, πέρα από τις δημόσιες, συλλογικές μορφές πολιτικής δράσης, μέσω των οποίων εκφράζουν ανοιχτά τη διαμαρτυρία τους, υιοθετούν παρασκηναικά «καρναβαλιστικές» μορφές αντίστασης, όπως η διακωμώδηση, η χλεύη, η λοιδορία κ.λπ.

Η έμφαση στις αντιστάσεις των «υποτελών ομάδων» απέναντι στο κράτος, τις κυρίαρχες τάξεις και την αποικιοκρατία εξηγεί τη μεγάλη απήχηση που έχουν τα συγκεκριμένα έργα στις νεότερες γενιές μελετητών που ασχολούνται με τις μεταποικιακές σπουδές και την πολιτισμική κριτική. Λιγότερο όμως γνωστή είναι η μελέτη του Scott για την ουτοπική κοινωνική μηχανική, καθώς και η κριτική του στον υψηλό μοντερνισμό, η οποία, από την άποψη της προβληματικής του παρόντος σημειώματος, είναι πιο σημαντική και πιο καίρια. Στο *Seeing Like a State*, ο Scott μετατοπίζει το ενδιαφέρον του από την οπτική των «υποτελών ομάδων» στην οπτική του κράτους, της γραφειοκρατίας και των ειδικών.³

Η δασολογία στη Γερμανία του 19ου αιώνα είναι ένα, ανάμεσα στα πολλά, παραδείγματα που επιτρέπουν στον συγγραφέα να περιγράψει τις καταστροφικές συνέπειες του υψηλού μοντερνισμού και να ξεδιπλώσει το κεντρικό του επιχείρημα: η σύζευξη της επιστήμης και ενός συγκεντρωτικού, αυταρχικού

κράτους, το οποίο χρησιμοποιεί τον κεντρικό σχεδιασμό και τη γραφειοκρατία για την πραγμάτωση μιας ουτοπίας, καταλήγει σε αποτυχία. Την πρώτη θέση στο πάνθεον με τις εμβληματικές φιγούρες του υψηλού μοντερνισμού κατέχει ο H. de Saint-Simon, η σκέψη του οποίου συνοψίζει τις βασικές αρχές που ενέπνευσαν τις ρασιοναλιστικές, γραφειοκρατικές και τεχνοκρατικές ουτοπίες του 19ου και του 20ού αιώνα. Ακολουθούν, με τη σειρά που αναφέρονται στη μελέτη, ο γάλλος αρχιτέκτονας Le Corbusier, ο γερμανός πολιτικός W. Rathenau, υπουργός Εξωτερικών της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης, ο αμερικανός R. McNamara, υπουργός άμυνας κατά την περίοδο του πολέμου του Βιετνάμ, ο V. Lenin και ο L. Trotsky, όπως και ο J. Nyerere, πρόεδρος της Τανζανίας κατά το διάστημα 1964-1985.

Τέσσερα είναι τα στοιχεία, η συνάρθρωση των οποίων προσδιορίζει τον υψηλό μοντερνισμό και προοιωνίζει την αποτυχία, τα καταστροφικά αποτελέσματα των εκσυγχρονιστικών σχεδίων: α) η απλοποίηση και η γραφειοκρατική τακτοποίηση της πολυπλοκότητας που ενυπάρχει στη φύση και την κοινωνία, ένα εργαλείο χρήσιμο σε διάφορες μορφές κράτους, απαραίτητο για τη λειτουργία της δημοκρατίας, ικανό όμως και για την κατάλυσή της β) η αποθέωση της επιστήμης και της τεχνολογίας, η φетиχοποίηση των παραγωγικών δυνάμεων και η πίστη στον εντελή σχεδιασμό του μέλλοντος γ) ένα αυταρχικό κράτος που χρησιμοποιεί τους μηχανισμούς του για την απόλυτη ρήξη με το παρελθόν και την εφαρμογή των σχεδίων της μοντερνιστικής ιδεολογίας, επικαλούμενο ένα «καθεστώς έκτακτης ανάγκης», συνήθως μετά από εθνικο-απελευθερωτικούς πολέμους, επαναστάσεις ή σε περιόδους κρίσης δ) μία αποδυναμωμένη κοινωνία πολιτών, η οποία δεν μπορεί να απαντήσει στην αυταρχική κοινωνική μηχανική και να αντισταθεί στον εκ των άνω ελιτίστικο σχεδιασμό, στον ριζικό μετασχηματισμό της βάσει ενός αφηρημένου, ιδεατού προτύπου, μιας μεγάλης ιδέας.⁴ Ο εξοικειωμένος με τον ελληνικό 19ο αιώνα αναγνώστης δεν μπορεί παρά να αναγνωρίσει εδώ το αδρό περίγραμμα μιας προσέγγισης που θα μπορούσε, υπό προϋποθέσεις, να αξιοποιηθεί για τη μελέτη της ελληνικής περίπτωσης και του τρόπου με τον οποίο σχεδιάστηκε ένα Πρότυπο Βασίλειο στην Ανατολή, δηλαδή για τη μελέτη του θεσμικού εκσυγχρονισμού στις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα και της διαδικασίας συγκρότησης κράτους. Μια τέτοια απόπειρα θα μπορούσε ίσως να απαγκιστρώσει το βλέμμα των σύγχρονων ελληνικών

σπουδών από τις θεωρίες του εθνικισμού, οι οποίες, παρά την αδιαμφισβήτητη αξία τους, όταν μονοπωλούν τα κριτήρια επιλογής αντικειμένου, ενισχύουν τον «μεθοδολογικό εθνικισμό» και αποδυναμώνουν τον θεωρητικό πλουραλισμό.

Ένα μάλιστα από τα αξιοπρόσεκτα στοιχεία της μελέτης του Scott είναι η δημιουργική ώσμωση θεωρητικών ιδεών, οι οποίες προέρχονται από ένα ετερόκλητο πλήθος στοχαστών, όπως είναι για παράδειγμα οι Z. Bauman, D. Harvey, M. Oakeshott, B. Anderson, P. Clastres, M. Weber, C. Geertz, P. Kropotkin, F. Hayek, E. P. Thompson και K. Polanyi. Αξίζει εδώ να σημειώσουμε μια πληροφορία που φωτίζει την ιδιότυπη ερευνητική πορεία του Scott, την οποία και ο ίδιος συνηθίζει να υπενθυμίζει στις συνεντεύξεις του. Ο αμερικανός καθηγητής έγινε γνωστός ως ανθρωπολόγος από ένα λάθος: «Στην πραγματικότητα είμαι ένας αποστάτης, ένας λιποτάκτης από την κοινότητα των πολιτικών επιστημόνων, στην οποία ουσιαστικά ανήκω η εκπαίδευσή μου δεν είχε ανθρωπολογική κατεύθυνση. Πριν από δεκαπέντε όμως χρόνια, όταν επισκέφτηκα το Τορόντο για μια διάλεξη, είδα ότι οι σχετικές αφίσες ανέφεραν James Scott, κοινωνικός ανθρωπολόγος από το Yale. Ήταν η πρώτη φορά που με μπέρδευαν με ανθρωπολόγο και ένιωσα τόσο περήφανος που κράτησα ως ενθύμιο μια μικρή αφίσα. Πάντα ζήλευα τους ανθρωπολόγους και νιώθω πιο ευτυχημένος σ' αυτήν τη φυλή παρά σ' εκείνη των πολιτικών επιστημόνων».⁵

Οχι, η γοητεία που ασκεί η ανθρωπολογία στον Scott δεν έχει σχέση με τον εξωτισμό της επιτόπιας έρευνας. Η προτίμησή του συνδέεται με την κριτική που ασκεί στον υψηλό μοντερνισμό και τον αφηρημένο ρασιοναλισμό που χαρακτηρίζουν τόσο την ουτοπική κοινωνική μηχανική όσο και τις «μεγάλες», «υψηλές» θεωρίες των κοινωνικών επιστημών. Η δυσφορία του δεν έχει να κάνει με την πολιτική επιστήμη εν γένει αλλά με τη συγκεκριμένη εμπειρία του: αφενός με τον οικονομικό και πολιτισμικό αναγωγισμό, όπως αυτός εκβάλλει στις εξελικτικές θεωρίες της ανάπτυξης και του εκσυγχρονισμού που κυριάρχησαν στα αμερικανικά πανεπιστήμια τη δεκαετία του '60, όταν ο ίδιος σπούδασε αφετέρου, με τις ηγεμονικές φιλοδοξίες των θεωριών της ορθολογικής επιλογής και της θεωρίας των παιγνίων, τη φетиχοποίηση της στατιστικής και τη μαθηματικοποίηση των ανθρωπιστικών σπουδών, φαινόμενα που εκδηλώθηκαν τις επόμενες δεκαετίες. Αυτή εξάλλου η κατάσταση προκάλεσε το 2000 τη δυναμική αντίδραση πολλών μελών της

Αμερικανικής Ένωσης Πολιτικής Επιστήμης (APSA), που έμεινε γνωστή ως *Κίνημα της Περestroika* (Perestroika Movement).⁶

Το πρόβλημα σε αυτές τις θεωρητικές τάσεις μπορεί να συνοψιστεί με τους όρους που χρησιμοποιεί ο B. Anderson στις *Φαντασιακές Κοινότητες*, στο κεφάλαιο «*Απογραφή, Χάρτης, Μουσείο*»: μπερδεύουν τα σημεία του χάρτη με τον συγκεκριμένο τόπο.⁷ Εκλαμβάνουν το μοντέλο που έχει κατασκευαστεί για τη μελέτη της πραγματικότητας ως την ίδια την πραγματικότητα. Η θέα από ψηλά (the view from above), είτε αφορά τα διάφορα σχέδια ουτοπικής κοινωνικής μηχανικής, είτε τις γενικευτικές αφαιρέσεις των κοινωνικών επιστημών (όταν δεν γίνονται κατανοητές ως ιδεοτυπικές κατασκευές, δηλαδή ως αφαιρέσεις), μπαίνει στο στόχαστρο της κριτικής, διότι καταλήγει να πραγματοποιεί το αντικείμενό της. Δεν θα ήταν άστοχο να ισχυριστούμε ότι το εγχείρημα του ιδιότυπου ανθρωπολόγου-πολιτικού επιστήμονα δεν έχει απλά κριτικό χαρακτήρα, αλλά διέπεται και από μια αναστοχαστική-αυτοκριτική διάθεση. Θέτοντας ως αντικείμενο της ανάλυσης την ίδια την επιστήμη, τη θεωρητική γνώση, μας καλεί να προβληματοποιήσουμε το κλασικό αίτημα για ενότητα θεωρίας και πράξης, το πέρασμα από τη θεωρία στην πράξη, τη σχέση των ιδεών με την πρακτική.

Με ποιον τρόπο λοιπόν ο Scott απαντά στο κεντρικό του ερώτημα *πώς ορισμένα σχέδια για τη βελτίωση της ανθρώπινης κατάστασης κατέληξαν σε αποτυχία;*

4. Η κοιλιά και το κεφάλι του Δία.

Μήτις η πολύτροπος, η αμηχανία της φιλοσοφίας

Ο Δίας ήταν πανίσχυρος θεός, ήταν και πολύ ερωτιάρης, σημειώνει ο Ησίοδος. Είχε πολλά παιδιά, πολλές γυναίκες και πολλές ερωμένες. Σύζυγός του ήταν η Ήρα αλλά και η Θέμις, η Δήμητρα, η Ευρυνόμη, η Λητώ, η Μαία, η Μνημοσύνη. Όμως η πρώτη γυναίκα του θεού ήταν η Μήτις. Σύμφωνα με έναν χρησμό, η γυναίκα του Δία θα γεννούσε μία κόρη δυνατή και έξυπνη όσο ο ίδιος και έναν γιό που θα του άρπαζε τη βασιλεία. Όταν ο Δίας πληροφορήθηκε τον χρησμό, καταβρόχθισε τη Μήτιδα, η οποία κυφορούσε την Αθηνά. Χάρη στην

παρέμβαση του Ηφαίστου, με μια τσεκουριά, η Αθηνά πετάχτηκε πάνοπλη μέσα από το κεφάλι του Δία. Η Μήτις όμως, θεά της φρόνησης και της πολύτροπης νόησης, παρέμεινε μέσα στην κοιλιά του. Ο Δίας, ο κατεξοχήν μητιόεις θεός, κατάφερε να υπερισχύσει όλων των άλλων, αφού η εξουσία του δεν στηρίχθηκε μόνο στη δύναμη. Καταπίνοντας τη Μήτιδα και ενσωματώνοντας τις δεξιότητές της, ο βασιλιάς των θεών οικειοποιήθηκε έναν ιδιαίτερο τρόπο νόησης, γνώσης και δράσης.

Πολύτροπος και πολυμήχανος ήταν και ο προικισμένος με εξαιρετικές ικανότητες Οδυσσεάς, ο οποίος με διάφορα τεχνάσματα (πόρους) προσπαθούσε να μηχανευτεί κάποια διέξοδο κάθε φορά που βρισκόταν σε απορία. Η ήτις, η πολλαπλή και διάφορη, η ευμετάβλητη και ποικιλόχρωμη, δεν έχει ταυτότητα και δεν παραμένει ίδια με τον εαυτό της, γράφει ο Όμηρος. Παρότι δεν ήταν θαλάσσια θεότητα, ως κόρη του Ωκεανού, ήταν προικισμένη με τη δύναμη της μεταμόρφωσης. Ο μητιόεις θεός, ήρωας ή άνθρωπος, μιμείται τα ζώα, συνήθως τα πιο αδύναμα, που κατέχουν μήτιν και που την χρησιμοποιούν για να ξεφύγουν από τα πιο ισχυρά, όπως η σουπιά που παραπλανά με το μελάνι της, το βατραχόψαρο που εξασφαλίζει την τροφή του με τεχνάσματα, η αλεπού με την επιδεξιότητά της και το χταπόδι με την καταπληκτική του ελαστικότητα. Στην πολύτροπη νόηση αναφέρεται και ο τραγικός Σοφοκλής στο χορικό της *Αντιγόνης*, όπου εξυμνεί τα επιτεύγματα του ανθρώπου και φέρνει ως παράδειγμα για τη διακυβέρνηση της πολιτείας τη ναυσιπλοΐα, την τέχνη του θαλασσοπόρου που λαμβάνει υπ' όψιν τις περιστάσεις, την *Τύχη* και τον *Καιρό*, για να αντεπεξέλθει στις ρευστές και μεταβαλλόμενες συνθήκες. Στο πολιτισμικό σύμπαν των αρχαίων, η μήτις, η πολύτροπη νόηση, δεν αποτελεί προνόμιο ορισμένων θεών, ηρώων, βασιλιάδων ή κάποιων ξεχωριστών ατόμων ούτε συνιστά απλά μια αναγκαία και χρήσιμη επιδεξιότητα του πολιτικού, του γιατρού και του στρατηγού. Οντας εκείνο το είδος της γνώσης που είναι πάντα ενσωματωμένο σε μία πρακτική, αναπόσπαστο μέρος μιας τέχνης-μαστορικής, η μήτις προσιδιάζει στον τεχνίτη, τον ηνίοχο, τον ψαρά, τον κυνηγό, τον σιδηρουργό, τον υφαντή, τον επιπλοποιό.

Αυτή η δεξιότητα, η οποία είναι και αποτέλεσμα συσσωρευμένης εμπειρίας, επιτρέπει στον κάτοχό της να είναι επινοητικός, συχνά εύστοχος και αποτελεσματικός. Η δράση του αποβλέπει στο μέλλον, χωρίς όμως να απαξιώνει το

παρελθόν. Αξιοποιεί την εμπειρία και αποδίδει αξία στο παρόν, στον συγκεκριμένο τόπο και χρόνο, ενώ αντιλαμβάνεται τη δράση-εργασία ως διαδικασία. Ο μητίειος άνθρωπος είναι φρόνιμος έχει συνείδηση της απόστασης που χωρίζει το σχέδιο από την υλοποίησή του, έχει επίγνωση της διαφοράς ανάμεσα στη θεωρία και την πράξη, γνωρίζει εκ πείρας το χάσμα ανάμεσα στην ιδέα και την πραγματικότητα.

Καρπός δεκαετούς έρευνας, η μελέτη των γάλλων ελληνοιστών J. P. Vernant και M. Detienne⁸ επικεντρώνει στη σημαντική θέση που καταλαμβάνει η μήτις στον αρχαίο κόσμο, στο μεταίχμιο μεταξύ μύθου/ποίησης και φιλοσοφίας, και αναρωτιέται για τη μετέπειτα απουσία της στον λόγο των φιλοσόφων. Με την ανάπτυξη της φιλοσοφίας, οι αναφορές στην πολύτροπη, πρακτική νόηση σχεδόν εξαφανίζονται και τη θέση της καταλαμβάνει η ιδέα του προτύπου, του σχεδίου, της ιδεατής μορφής. Στη θέση του τεχνίτη, αυτού του «κρυφού ήρωα» του ελληνικού κόσμου,⁹ ο Πλάτωνας θα τοποθετήσει τον γεωμέτρη, ενώ αναλόγως θα ορίσει και τον ικανό στρατηγό.¹⁰ Η σοφία αποσυνδέεται από την εμπειρία, από την πρακτική, από την επινοητικότητα στο πεδίο της δράσης και της συγκυρίας, και συνδέεται με τη θεωρία, «γίνεται ενατενιστική, γίνεται θέαση».¹¹ Οι Vernant και Detienne υποστηρίζουν ότι η μήτις και το ενδιαφέρον για την τροπικότητα της γνώσης διασώζονται με κάποιον τρόπο στην αριστοτελική ιδέα της φρόνησης-αρετής (phronesis-virtue), η οποία δεν αφορά ένα σύστημα αφηρημένης ηθικής αλλά γεφυρώνει τον σκοπό της δράσης με τα μέσα που επιλέγονται για την επίτευξή του, ενώ συνδέει τον ανθρώπινο χαρακτήρα και την ηθική με το έθος, την έξη (habitus).

Αν και σημειώνουν ότι η αναφορά στη μήτιδα δεν χαρακτηρίζει αποκλειστικά τον ελληνικό κόσμο του 4ου αιώνα αλλά την Εγγύς Ανατολή,¹² οι γάλλοι συγγραφείς υποστηρίζουν ότι η υποβάθμισή της υπήρξε μια επιλογή που καθόρισε την πορεία της δυτικής φιλοσοφικής σκέψης και ενισχύθηκε με την επικράτηση του χριστιανισμού, όταν η διαφορά ανθρώπου και ζώου τονίστηκε περισσότερο.¹³ Η πολύτροπη επινοητική πρακτική δραστηριότητα, ο συνδυασμός κρίκος ανάμεσα στην ιδέα και την πράξη, η θεσμιζουσα δραστηριότητα, χωρίς την οποία είναι αδιανόητη η ιστορία ως διαδικασία και συλλογική δημιουργία, περνά στις σιωπές της φιλοσοφίας. Κάπως έτσι ολοκληρώνουν το συμπέρασμα της μελέτης τους: «ο διανοητικός κόσμος του αρχαίου έλληνα φιλοσόφου [...]

προϋποθέτει μια ριζική διχοτόμηση ανάμεσα στο *ον* και στο γίγνεσθαι, στο νοητό και στο αισθητό [...] δύο επίπεδα πραγματικότητας, όπου το ένα αποκλείει το άλλο: από τη μια μεριά [...] η ορθή και παγιωμένη γνώση από την άλλη μεριά [...] το γίγνεσθαι [...]. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο σχέψης, η μήτις δεν μπορεί πια να έχει θέση: αυτό που τη χαρακτηρίζει είναι ακριβώς ότι δρα μέσα σε μια συνεχή ταλάντευση, σε ένα πηγαινέλα ανάμεσα σε αντίθετους πόλους». ¹⁴ Έστω ότι έτσι έχουν τα πράγματα. Τι σχέση όμως έχουν με την ουτοπική κοινωνική μηχανική, τον υψηλό μοντερνισμό και τον James C. Scott;

5. *Metis*, ο χαμένος κρίκος:

Από την υψηλή θεωρία-πράξη στη λογική της πρακτικής

Είμαι ιδιαίτερα δύσπιστος απέναντι στην έννοια των ακούσιων συνεπειών [...]. Η μονομερής αναλυτική προσφυγή στις ακούσιες συνέπειες μου θυμίζει ένα ανέκδοτο που αποδίδεται στον παλιό αμερικανό κωμικό W. C. Fields: «Συγγνώμη που άργησα, ερχόμουν κατά 'δώ, αλλά ξαφνικά μέθυσα».

Craib, 1998

Οι αποτυχίες του εκσυγχρονισμού, δηλαδή οι τραγικές συνέπειες του αυταρχικού κοινωνικού σχεδιασμού, όταν δεν αποδοθούν στις αντιστάσεις του «αντικειμένου» τους ή σε ένα είδος κοινωνικής αδράνειας, θέτουν σε δοκιμασία τις μηχανιστικές αντιλήψεις για την κοινωνία ως εργαστήριο επιστημονικού πειραματισμού, ως πεδίο πραγμάτωσης των ιδεών μιας πνευματικής πρωτοπορίας.

Κοινό χαρακτηριστικό των μεγαλεπήβολων σχεδίων του υψηλού μοντερνισμού που είχαν τραγικές συνέπειες είναι η υποτίμηση της πρακτικής νόησης, τα επιτεύγματα της οποίας είναι ενσωματωμένα μάλλον στις καθημερινές πρακτικές παρά στις συμβάσεις του επιστημονικού λόγου και τις ιδεολογικές αφαιρέσεις της πολιτικής. Τα σχέδια της κοινωνικής μηχανικής που εκπονούνται από τη σκοπιά της υψηλής μοντερνιστικής ιδεολογίας στοχεύουν στο να

αναμορφώσουν το παρόν σύμφωνα με αφηρημένες αρχές και να κατασκευάσουν το μέλλον κατ' εικόνα και καθ' ομοίωσιν μιας ιδεατής σύλληψης, μιας ουτοπίας. Οι ειδικοί, ο δασολόγος, ο αρχιτέκτονας, ο οικονομολόγος ή ο νομοθέτης, οι οποίοι εμφορούνται από την ιδεολογία του υψηλού μοντερνισμού, εκπονούν σχέδια για μεγάλης κλίμακας παρεμβάσεις στο δάσος, στην πόλη, στην οικονομία και στην πολιτεία, με βάση την ιδέα ενός αφηρημένου δέντρου, κατοίκου, αγρότη ή πολίτη. Κάπως έτσι προσεγγίζει ο Scott όχι μόνο το παράδειγμα της γερμανικής δασολογίας του 19ου αιώνα αλλά και τον αστικό σχεδιασμό της Μπραζιλία, η οποία, αν και σχεδιάστηκε τη δεκαετία του 1950 με τις καλύτερες προθέσεις για να συμβολίσει μια νέα εποχή προόδου και κοινωνικής ευημερίας, κατέληξε να είναι μια πόλη-διοικητικό κέντρο, αβίωτη για τους κατοίκους της, κατάλληλη μόνο για γραφειοκράτες και τεχνοκράτες. Η θέα της πόλης από ψηλά είναι εκπληκτική, για τον περιπατητή όμως είναι μια πόλη αποκρουστική και δυσλειτουργική μια πόλη χωρίς ιστορία που χτίστηκε εκ του μηδενός με βάση ένα σχέδιο για αφηρημένα άτομα με αφηρημένες ανάγκες.¹⁵

Την πολύτροπη τέχνη του πράττειν επιχειρεί να διασώσει και να αναδείξει η πυκνή περιγραφή του ανθρωπολόγου. Εάν τα πρώτα κεφάλαια του βιβλίου αφιερώνονται σε μια περιγραφή της σύνθετης πραγματικότητας η οποία υπεραπλουστεύεται και τυποποιείται στις διάφορες περιπτώσεις του υψηλού μοντερνισμού, το τελευταίο κεφάλαιο επιχειρεί να ορίσει αυτήν την απουσία, να προσδιορίσει εννοιολογικά, και άρα να μεταγράψει στη μεταγλώσσα των κοινωνικών επιστημών ό,τι η λεπτομερής έκθεση και η αναλυτική περιγραφή του συγγραφέα προσπάθησε να αναδείξει. Αυτός είναι ο στόχος του τελευταίου κεφαλαίου, και ο Scott φαίνεται να έχει επίγνωση των ορίων του εγχειρήματος που αναλαμβάνει. Τα όρια αφορούν την απώλεια ή, λιγότερο δραματικά, τη μεταλλαγή που επέρχεται στον χαρακτήρα της άρρητης εμπειρικής γνώσης όταν, καθώς αποσπάται από το πλαίσιο της εκάστοτε χρήσης της, μεταγράφεται στη μεταγλώσσα των κοινωνικών επιστημών ή κωδικοποιείται από τις διοικητικές επιστήμες και μετατρέπεται σε ένα συνταγολόγιο, ένα εγχειρίδιο με οδηγίες χρήσης.¹⁶

Προκειμένου να εννοιολογήσει το *metis*, ο Scott στρέφεται και συνομιλεί με το έργο πολλών στοχαστών οι οποίοι, παρά τις διαφορές τους, έχουν ως κοινή έγνοια την κριτική του αφηρημένου ρασιοναλισμού και του επιστημονισμού.

Ανάμεσα σε αυτούς είναι οι Vernant και Detienne, ο Bakunin, ο De Certeau, ο Bauman, ο E. P. Thompson και ο M. Oakeshott. Η πολύτροπη τέχνη του πράττειν συνδέεται με ένα συγκεκριμένο είδος γνώσης, όχι μόνο με τη γνώση του τι αλλά και με τη γνώση του πώς. Καθώς πασχίζει να της βρει ένα όνομα, ο Scott δοκιμάζει όρους όπως «savoir faire», «arts de faire», «commonsense», «knack» ή «metis». Πρόκειται, όπως διευκρινίζει, για μια μορφή γνώσης η οποία «δεν παράγεται επαγωγικά από πρώτες αρχές», δεν αποσυνδέει τα μέσα της δράσης από τους στόχους, ενώ τονίζει ότι τον βρίσκει αντίθετο η αγγλική μετάφραση του metis ως «πανούργα νοημοσύνη (cunning intelligence)». ¹⁷

Το πρόβλημα με τους ειδικούς, τους εκπροσώπους του υψηλού μοντερνιστικού σχεδιασμού, είναι ο αναγωγισμός και η υποστασιοποίηση των εννοιών. Ανεξαρτήτως των ιδεολογικών τους διαφορών, οι ειδικοί τείνουν να ξεχνούν ότι οι ιδεατοί τύποι, στη βάση των οποίων σχεδιάζουν τον εκσυγχρονισμό, είναι εννοιολογικά εργαλεία και γενικευτικές αφαιρέσεις. Μολονότι δεν αποτελούν θεωρητικές κατασκευές εκ του μηδενός αλλά έχουν εξαχθεί από εμπειρικές μελέτες, οι ιδεότυποι δεν εξαντλούν την πολυπλοκότητα και τη συνθετότητα του ιστορικού γίγνεσθαι. ¹⁸ Οι κοινωνικοί σχεδιαστές παραμελούν επίσης την άρρητη εμπειρική γνώση που είναι απαραίτητη, ώστε μια θεωρία να αξιοποιηθεί για την προσέγγιση μιας συγκεκριμένης πραγματικότητας. Κυρίως παραβλέπουν την ανάγκη διαλόγου ανάμεσα στο οικουμενικό και το μερικό, το αφηρημένο και το συγκεκριμένο, το αντικειμενικό και το υποκειμενικό, δηλαδή τις επιλογές που πρέπει να γίνουν, τους τρόπους με τους οποίους οι αφηρημένες αρχές και οι γενικές ιδέες ερμηνεύονται πάντα από ένα υποκείμενο, δοκιμάζονται σε τοπικό επίπεδο και αξιοποιούνται εντός μιας συγκεκριμένης συγκυρίας. Για να αναγνωρίσει όμως κανείς τη λογική της πρακτικής είναι αναγκαία η εκτίμηση μάλλον του παρόντος και της εμπειρίας παρά η απαξίωσή τους. Η απαξίωση έρχεται ως αποτέλεσμα μιας τελεολογικής αντίληψης της ιστορίας, στο πλαίσιο της οποίας το παρόν, καθώς προσεγγίζεται από τη σκοπιά κάποιας ουτοπίας, θεωρείται εμπόδιο στη σύμπτωση της πραγματικότητας με το ιδεατό, το επιθυμητό μέλλον.

Για να προσδιορίσει τη δράση και τις δεξιότητες της μήτιδας (στο εξής, ο δικός του όρος metis), ο Scott θα αντιπαραβάλλει την πρακτική γνώση προς την επιστήμη-τεχνική (episteme-techne) των ειδικών του υψηλού μοντερνισμού.

Αν η επιστημονική-τεχνική γνώση χαρακτηρίζεται από καθολικότητα και τυπικότητα, και μπορεί, συνεπώς, να μεταβιβαστεί και να διδαχτεί ως γνωστική πειθαρχία, η πρακτική γνώση αφορά δεξιότητες που απορρέουν από την εμπειρία και τη μαθητεία, συνδέονται με την επινοητικότητα και την ιστορικότητα και εκδηλώνονται στη συνάφεια της πρακτικής. Ως εκ τούτου αντιστέκονται στη μεταγραφή τους σε προφορικό ή γραπτό λόγο, στην παγίωση και κωδικοποίησή τους σε ένα σύστημα αφηρημένων αρχών και γενικών κανόνων. Οι πρακτικές δεξιότητες που ορίζουν το *metis* είναι οι πλέον απαραίτητες όταν το πεδίο εφαρμογής τους είναι η ιστορία ως διαδικασία μια πραγματικότητα σύνθετη, πολυδιάστατη, ρευστή, ευμετάβλητη, πλουραλιστική, ανοιχτή στον άλλο, στην ετερότητα, στην αμοιβαιότητα, στη συνεργασία αλλά και στη σύγκρουση, στο απρόβλεπτο και στην ενδεχομενικότητα.

Η πολύτροπη νόηση, επειδή εκδηλώνεται πάντα μέσα σε ένα πλαίσιο σχέσεων, ορίζει το κατεξοχήν πεδίο όπου συναρμόζεται η επιλογή με την ευθύνη και την κρίση, και συνεπώς αποκαλύπτεται η ατομικότητα, ο χαρακτήρας του πράττοντος. Στο πεδίο της πρακτικής, η ηθική δεν παραμένει μετέωρη, δεν ισοδυναμεί με διδακτισμό και ηθικολογία, ούτε αποτελεί ένα αφηρημένο σύστημα αρχών, το οποίο προΐσταται της δράσης ή καλείται, εκ των υστέρων, να δικαιολογήσει την ασυμφωνία ανάμεσα στα λόγια και τις πράξεις, τα μέσα και τους στόχους, τις ιδέες και τα έργα του πράττοντος. Εδώ η ηθική δεν είναι αφηρημένη, αλλά κάτι που πραγματοποιείται.¹⁹

Οι δεξιότητες που αφορούν την πρακτική γνώση είναι κατεξοχήν απαραίτητες για τον πολιτικό και τον ειδικό επιστήμονα που σχεδιάζουν την κοινωνική πολιτική. Εξίσου απαραίτητες είναι και στη μαγειρική. Εδώ αξίζει να παρατεθεί το αγαπημένο παράδειγμα του M. Oakeshott, με το οποίο αναφέρεται στον διχασμό του «ρασιοναλιστή» ανάμεσα στην ιδέα και την πραγμάτωσή της: «Ο μάγειρας δεν ξεκινά από την ιδέα της πίτας και ύστερα προσπαθεί να την εφαρμόσει μαγειρεύοντας είναι ένας άνθρωπος επιδέξιος στη μαγειρική, τόσο τα επιτεύγματά του όσο και οι ιδέες του προέρχονται από την πρακτική του μαγειρέματος».²⁰

Το χάσμα ανάμεσα σε θεωρία και πρακτική, που χαρακτηρίζει τον αφηρημένο ρασιοναλισμό, αφορά επίσης και τον ιστορικό. Μπορεί κανείς να ισχυριστεί ότι το νόημα της ιστορίας είναι μια κατασκευή του ιστορικού, παραγνωρίζοντας τον

διάλογο με τις ερμηνείες των ιστορικών προσώπων, χωρίς να επικρίνεται για ένα είδος αναστοχαστικότητας που αποδίδεται ως ναρχισιστική;²¹ Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι μια θεωρία για την ιστοριογραφία, την πρακτική του ιστορικού και το προϊόν της εργασίας του, εξαντλεί την πολύτροπη τέχνη παραγωγής μιας ιστορικής μελέτης, χωρίς να υποπίπτουμε στην πλάνη του ελιτίστικου κονστρουκτιβισμού;

6. Η καταβρόχθιση της Μήτιδας και της Επανάστασης του 1821

Ο Machajski δεν σκέφτηκε ποτέ σοβαρά το ενδεχόμενο ότι οι διανοούμενοι μπορεί να γίνουν «επικίνδυνοι» όχι μόνο όταν είναι φαίλοι αλλά κυρίως όταν διακατέχονται από την έμμονη ιδέα της καθαρότητας.

A. W. Gouldner, 1976

Η πρακτική γνώση του πώς ένας γενικός κανόνας, μια αφηρημένη ιδέα μπορεί να αξιοποιηθεί πρακτικά, μέσα σε συγκεκριμένες συνθήκες, είναι το βασικό στοιχείο του *metis* με το οποίο εκφράζεται ο διαλογικός του χαρακτήρας και οι συνθετικές του δεξιότητες.²² Απαραίτητες είναι οι δεξιότητες του *metis* όχι μόνο στην πολιτική αλλά και στον στρατό, όπου απαιτείται η σύζευξη της θεωρίας του πολέμου με τη συσσωρευμένη εμπειρία, προκειμένου να επιλεγεί η σωστή τακτική στο πεδίο της μάχης. Ο Ναπολέων ήταν άριστος σε θέματα στρατηγικής, τα δε στρατεύματά του διέθεταν υψηλή εκπαίδευση και τεχνική υπεροχή. Ο Kutuzov όμως ο οποίος δεν θεωρούσε τους στρατιώτες του κατευθυνόμενα πιόνια σε μια παρτίδα σκάκι, διέθετε πρακτική γνώση και ήξερε να εκμεταλλεύεται τον καιρό. Πέρα από τη γνώση του ημερολογιακού χειμώνα, ο Kutuzov είχε και εμπειρία του ρωσικού χειμώνα. Αυτό είναι ένα από τα παραδείγματα που χρησιμοποιεί ο Jullien στη διάλεξή του το 2005.

Ανεξάρτητα από τη συμβολή του γάλλου φιλοσόφου στην προβληματική των Vernant και Detienne, το ζήτημα εδώ είναι ότι επιχειρεί να αξιοποιήσει το έργο τους για να στοχαστεί, μαζί με τον Montaigne, τον Pascal και τον Montesquieu, τα όρια της κυρίαρχης ευρωπαϊκής σκέψης. Χωρίς να παραγνωρίζει τα επι-

τεύγματα του δυτικού πολιτισμού, ο Jullien αναφέρεται στα όρια της «προτυπολογικής σκέψης», στο πλαίσιο της οποίας η επαναστατική πράξη συλλαμβάνεται με όρους αποκάλυψης, ως απόλυτη ρήξη με το παρελθόν και την παράδοση, ως εφαρμογή ενός ιδεατού προτύπου, ενός ιδιοφυούς σχεδίου που επιβάλλεται σε μια παθητική, αδρανή πραγματικότητα.²³

Το *metis* ως μια μορφή παραδοσιακής, εμπειρικής γνώσης, η οποία είναι ενσωματωμένη στις κοινωνικές πρακτικές, δεν είναι πάντα ασύμβατο με τη νεοτερικότητα και τα χειραφετητικά της προτάγματα. Μάλιστα, πολλά σχετικά παραδείγματα μπορούμε να αντλήσουμε και από την ελληνική ιστορία του πρώιμου 19ου αιώνα. Από την παράδοση των κλεφτών και των αρματολών (παραδοσιακών ενόπλων) αντλεί ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, ο οποίος, πέρα από την εκπαίδευσή του στα Επτάνησα, θα αξιοποιήσει και τη συσσωρευμένη εμπειρία, για να σχεδιάσει την καταστροφή του Δράμαλη στα Δερβενάκια, καταφέροντας έτσι να σώσει τον Αγώνα στην Πελοπόννησο και να συμβάλει στην επίτευξη των στόχων της Επανάστασης του 1821. Το στρατηγικό σχέδιο, βάσει του οποίου κινήθηκε ο τακτικός στρατός και το τάγμα των Φιλελλήνων στη Μάχη του Πέτα (1822) οργανώθηκε σύμφωνα με τις αρχές της στρατιωτικής επιστήμης και απηχούσε τη νεοτερική αυτοπεποίθηση και την πίστη στη σύζευξη γνώσης και ελέγχου, στη δυνατότητα του υποκειμένου να μορφοποιεί τον κόσμο σύμφωνα με τη βούλησή του. Το σχέδιο της μάχης απηχούσε επίσης μία από τις στάσεις της νεοτερικότητας απέναντι στην παράδοση, δηλαδή την υποτίμηση της συσσωρευμένης εμπειρίας, της πρακτικής γνώσης και της πολύτροπης νόησης.²⁴ Η τραγική κατάληξη, η συντριπτική ήττα στο Πέτα, ήταν, μεταξύ άλλων, και αποτέλεσμα της απαξίωσης της πολεμικής παράδοσης που είχε διαμορφωθεί στο πλαίσιο της πολυεθνικής Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, δηλαδή της απόρριψης της τακτικής (κατασκευή ταμπουριών) που, στη συγκεκριμένη περίπτωση, πρότειναν οι εμπειροπόλεμοι σπλαρχηγοί.²⁵ Με όρους αυταρχικού υψηλού μοντερνισμού, θα μπορούσαμε να προσεγγίσουμε όχι μόνο τον τρόπο με τον οποίο επιχειρήθηκε η διάλυση των άτακτων στρατευμάτων του Αγώνα και η οργάνωση τακτικού στρατού στα πρώτα χρόνια του ελληνικού κράτους, αλλά και τις «αθέλγητες συνέπειες» του στρατιωτικού εκσυγχρονισμού, όπως π.χ. το πρόβλημα της ληστείας.

Την απαξίωση της παραδοσιακής, πρακτικής γνώσης, την έλλειψη εμπιστο-

σύνης στα επιτεύγματά της και την υπερτίμηση της επαγγελματικής ειδήμοσύνης εκφράζουν τα σχόλια του Hansen για τους αυτοδίδακτους μάστορες που έχτισαν την Αθήνα, όπως παρατίθενται στο κείμενο της Φατσέα: «οι χιτίστες επί Τουρκοκρατίας [...] ήταν όλοι τους ασπούδαχτοι [...]. Οποιοι αγόραζε ένα σφυρί και μία πλάνη γινόνταν ξυλουργός [...] και όποιος έβρισκε έναν κόπανο περνούσε τον εαυτό του για οικοδόμο [...] τεχνικές σχολές για μάστορες [δεν υπήρχαν τότε]». ²⁶ Με αυτόν τον τρόπο, ο δανός αρχιτέκτονας περιεργάστηκε αρχικά τον μάστορα-τεχνίτη—«έναν αδέξιο ερασιτέχνη που τρύπωσε στον χώρο της αρχιτεκτονικής από την πίσω πόρτα»— και έτσι ομολογεί την άγνοιά του για το πολυεθνικό σύμπλεγμα σχέσεων και τα ευρύτατα δίκτυα μαθητείας, μέσα στα οποία ένας «ασπούδαχτος» μάθαινε εξασκώντας μια τέχνη. ²⁷ Η ιστορία των μετακινούμενων μαστόρων σχετικοποιεί τα πολιτισμικά, γεωγραφικά και εθνικά σύνορα και προκαλεί την νεοτεριστική υποτίμηση της πρακτικής γνώσης, την απαξίωσή της ως ανορθολογικής, ως το άλλο της επιστήμης, ως μια αναχρονιστική παραδοσιακότητα που αντιστέκεται στον εκσυγχρονισμό. Αυτή η περιθωριοποιημένη ιστορία διασώζεται στο κείμενο της Φατσέα. Όπως εξάλλου εξηγεί η συγγραφέας, στόχος της είναι να καλύψει ένα κενό στην ιστορία της αρχιτεκτονικής, για να αναδείξει τις σιωπές στη μεγάλη αφήγηση της επιστήμης και στην ιστορία της οικοδομικής από τα πάνω, από μια «κρατικίστικη οπτική». ²⁸

Δεν θα ήταν ίσως άστοχο αν λέγαμε ότι το εγχείρημα του κειμένου συναντιέται με την ευαισθησία του Scott στο Seeing Like a State. Θα έλεγα μάλιστα ότι στο κείμενο της Φατσέα οι σχέσεις ανάμεσα στις δύο μορφές γνώσης αποδίδονται εναργέστερα και με περισσότερες αποχρώσεις. Η συγγραφέας δίνει ιδιαίτερη έμφαση στην ανάγκη διαλόγου ανάμεσα στη γεωμετρική αντίληψη, την αφαιρετικότητα του αρχιτεκτονικού σχεδίου και στην πρακτική αίσθηση του τεχνίτη, ο οποίος καλείται να εφαρμόσει το σχέδιο του ειδικού. Μας καλεί επίσης να αξιοποιήσουμε την κοινωνιολογική και ιστορική φαντασία εκεί όπου το πραγματολογικό υλικό σιωπά, και να σκεφτούμε ότι στις απαρχές της συγκρότησης του ελληνικού κράτους η επικράτηση της επιστημονικής γνώσης επί της εμπειρικής δεν υπήρξε οριστική, αλλά υπό συνεχή διαπραγμάτευση και αμφισβήτηση.

Η αναζήτηση παραδειγμάτων από την ελληνική ιστορία του πρώιμου 19ου

αίωνα, στα οποία η υψηλή μοντερνιστική ιδεολογία αποτυπώνει το στίγμα της, δεν μπορεί παρά να σταθεί σε δύο λόγιους φιλέλληνες, στον βαυαρό F. Thiersch και τον σκώτο G. Finlay. Το έργο τους, παρότι δεν κατέχει κεντρική θέση στον κανόνα των ελληνικών σπουδών, διακρίνεται για το ενδιαφέρον για την πρακτική γνώση και την κριτική στάση απέναντι στον υψηλό μοντερνισμό και τους εκπροσώπους του.

Τρία τουλάχιστον στοιχεία, με βάση τα οποία ορίζεται ο υψηλός μοντερνισμός από τον Scott, απαντώνται και στην ελληνική περίπτωση κατά την οθωνική περίοδο (1833-1862). Έχουμε εδώ τον συνδυασμό ενός συγκεκριμένου συστήματος διακυβέρνησης με τα ουτοπικά οράματα μιας μεγάλης ιδέας (με κέντρο είτε την Αρχαιότητα, είτε το Βυζάντιο), και την παρουσία ειδικών επαγγελματιών-νομικών, οικονομολόγων, αρχιτεκτόνων κ.ά., οι οποίοι, συνεπαρμένοι από το γενικό ρομαντικό πνεύμα αλλά και τα κηρύγματα του Saint-Simon, θα θελήσουν να αξιοποιήσουν την ειδημοσύνη τους για την πραγμάτωση ενός υψηλού σκοπού, αυτού που αργότερα έμεινε γνωστό ως *Πρότυπο Βασίλειο στην Ανατολή*.

Ο ρομαντισμός και ο θετικισμός, μολονότι αντιμετωπίζονται από την ιστορία των ιδεών ως δύο πνευματικές παραδόσεις με αντίθετο προσανατολισμό,²⁹ στο πλαίσιο του νεοσύστατου κράτους συνταιριάζονται και συγκλίνουν. Η θετική, επιστημονική γνώση και ορθολογικότητα με τη συνδρομή της εξουσίας του συγκεντρωτικού κράτους υπόσχεται τη σύμπτωση του πραγματικού με ένα ιδεατό πρότυπο, με μια *μεγάλη ιδέα*.

«Δεν έχουν ιδέα για την πραγματικότητα της χώρας, δεν γνωρίζουν τη γλώσσα, έχουν παντελή άγνοια για τη ζωή των χωρικών, είναι ανίδεοι για τη συσσωρευμένη εμπειρία, την πρακτική γνώση των ανώνυμων ανθρώπων».³⁰ Κάπως έτσι ο αμερικανός S. Gridley Howe, φίλος και συνεργάτης του Finlay, αναφέρεται στους ταξιδιώτες που επισκέπτονταν την Ελλάδα και διαμόρφωναν την οπτική υπό την οποία πολλοί φιλέλληνες, λόγιοι και πολιτικοί, αυτόχθονες και ετερόχθονες, προσέγγισαν τον τόπο, τους ανθρώπους, το παρόν και το παρελθόν τους. Με τους ίδιους όρους ο Finlay ασχούσε κριτική στην ιδεολογία του υψηλού μοντερνισμού, όχι μόνο στο βιβλίο του που προλογίζει ο Howe αλλά και στις αμέτρητες επιστολές του στις αρχές του 19ου αιώνα.

Ασχώντας κριτική στη ρητορική της καθαρότητας και στον αφηρημένο

κονστρουκτιβισμό, τον σχεδιασμό του εκσυγχρονισμού εκ του μηδενός, ο Thiersch σημείωνε ότι η βαυαρική Αντιβασιλεία «μεταχειριζόταν την Ελλάδα σαν μια “απελευθερωμένη Σιβηρία”». Στις ρομαντικές φαντασιώσεις και στην ουτοπική πολιτική της Αντιβασιλείας αντιπαρέβαλε ένα σχέδιο μεταρρυθμίσεων που λάμβανε υπ’ όψιν το πλαίσιο εφαρμογής τους και ήταν ευαίσθητο ως προς την ιστορία.³¹ Αναφερόμενος στο νομοθετικό έργο και την αναπτυξιακή πολιτική της Αντιβασιλείας, ο Thiersch εξέφραζε την αντίθεσή του στην πολιτική της *tabula rasa* και την προτυπολογική σκέψη των ειδικών που σχεδίαζαν τον εκσυγχρονισμό, επικρίνοντάς τους ότι «τα ίδια ακριβώς μέτρα θα έπαιρναν αδιαφορώντας εάν επρόκειτο να εφαρμοστούν στην Ιερουσαλήμ ή στο Κάιρο».³²

Με ανάλογους όρους ο Finlay επέκρινε την αδιαφορία για το παρόν και την απέχθεια του υψηλού μοντερνισμού για το παρελθόν και τη βιωμένη ιστορία, δηλαδή τον τρόπο με βάση τον οποίο σχεδιάστηκε ο εκσυγχρονισμός στις αρχές του 19ου αιώνα. Απογοητευμένος από τα αποτελέσματα του συγκεντρωτισμού του Καποδίστρια και των Βαυαρών, δηλαδή την υπονόμηση των όρων για τη δημιουργία αποκεντρωμένων θεσμών τοπικής αυτοδιοίκησης, ο Finlay θεωρούσε το Σύνταγμα του 1843 προϊόν μιας φορμαλιστικής προσέγγισης που αντιπαραθέτει στο γυμνό, απομονωμένο άτομο το κράτος και αναπαράγει την αντίθεση ανάμεσα σε «αφηρημένη» και «πρακτική» ελευθερία. Πρόκειται, έγραφε ο Finlay σχετικά με το Σύνταγμα του 1843, για «ένα συμπίλημα από κοινοτοπίες, ένα έργο χωρίς πρωτοτυπία και οργανική σύνθεση, ένα ετερόκλητο άθροισμα από πολιτικά κλισέ σαν και αυτά που οι νομοθέτες της εποχής μας είναι έτοιμοι να σκαρώσουν αστραπιαία, μέσα σε μία μόλις εβδομάδα, είτε πρόκειται για τη Γροιλανδία είτε για την Κίνα».³³

Αντί να υποτιμήσουν το παρόν συγκρίνοντάς το με ένα εξιδανικευμένο παρελθόν, από τη σκοπιά του οποίου η Ελλάδα των αρχών του 19ου υστερεί, ή με μια ουτοπία, ένα λαμπρό μέλλον προς το οποίο οι κάτοικοί της, αφού αναμορφωθούν θα ομοιάσουν, οι εν λόγω διανοούμενοι εστίαζαν το ενδιαφέρον τους και στο παρόν. Το ενδιαφέρον τους εκφράστηκε τόσο στον μακρο-ιστορικό προσανατολισμό των μελετών τους σχετικά με το παρελθόν των περιοχών που συμπεριελήφθησαν στα όρια του νέου κράτους, όσο και στις λεπτομερείς, εθνογραφικές παρατηρήσεις τους για το ζωντανό παρόν—τη συλλογή και καταγραφή πληροφοριών από «πρώτο χέρι», από την άμεση εμπειρία τους και την καθημερινή

επαφή με τους αυτόχθονες. Κατέκριναν τον τρόπο με τον οποίο διάφορες θεωρίες για την ευρωπαϊκή φεουδαρχία εφαρμόστηκαν μηχανιστικά στην ελληνική περίπτωση, χωρίς να ελεγχθεί κατά πόσο ανταποκρίνονταν στην πραγματικότητα ή εάν διαψεύδονταν κατά την αντιπαραβολή τους προς τις ιστορικές ιδιαιτερότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.³⁴

Η στάση των δύο λογίων απέναντι στη χώρα και τους κατοίκους δεν ορίζεται με όρους διπολικής μετάπτωσης, από την αγάπη στο μίσος, από την εξιδανίκευση και τον ενθουσιασμό στη ματαιώση και στην απογοήτευση, κάτι που ίσχυε μάλλον για την πλειονότητα των φιλελλήνων και της διανόησης. Παρότι είχαν οράματα για το μέλλον δεν έτρεφαν μεγάλες φιλοδοξίες για τις μικρές δυνατότητες της ελληνικής κοινωνίας. Οι φιλοδοξίες τους στηρίζονταν στις πραγματικές δυνατότητες της χώρας και των ανθρώπων της, τις οποίες, αντί να υπερτιμούν ή να υποτιμούν *in toto*, επιχείρησαν με τις μελέτες τους να ερευνήσουν και να εκτιμήσουν. Η στάση τους απέχει από τη συμπεριφορά του εραστή ο οποίος, έχοντας εξιδανικεύσει το αντικείμενο του έρωτά του, μεταπίπτει από τη λατρεία στο μίσος και από την ευφορία στη δυσφορία κάθε φορά που η εμπειρία διαψεύδει την εικόνα που έχει κατασκευάσει για τον άλλο ερήμην του άλλου.

Εμπιστοσύνη και δεκτικότητα προς την πολύτροπη νόηση εκφράζει ο Finlay σε ένα χαρακτηριστικό απόσπασμα, όπου αποδίδεται η έγνοια για το παρόν, για τις κοινωνικές, πολιτισμικές και οικονομικές πρακτικές των καθημερινών ανθρώπων και των μεταναστών από τα νησιά που παρέμειναν υπό οθωμανική κυριαρχία, και για το *metis* των πολιτών, τη συσσωρευμένη εμπειρία και την πρακτική γνώση των κατοίκων της χώρας. Αναφερόμενος σε μορφές διακυβέρνησης που απαντώνται στις χώρες της ηπειρωτικής Ευρώπης, κυρίως στη Γαλλία και τη Γερμανία, ο Finlay αναφέρει: «Όπως ο Jeremy Bentham εύστοχα σημειώνει, “είναι κομμάτι δύσκολο στην πολιτική να πείσει κανείς τους νομοθέτες ότι δεν γνωρίζουν καλύτερα από τους τσαγκάρηδες τη μαστορική τέχνη της υποδηματοποιίας”». ³⁵ Δεν έχει εδώ σημασία εάν ο Bentham,³⁶ τον οποίο μνημονεύει ο Finlay, αποτελεί το «μαύρο πρόβατο» των επικριτών του αφηρημένου ρασιοναλισμού, της ουτοπικής κοινωνικής μηχανικής και του ελιτίστικου κονστρουκτιβισμού.³⁷ Σημασία έχει ότι το έργο του Finlay και του Thiersch δεν μπορεί εύκολα να ταξινομηθεί και να υπηρετηθεί τις διαμάχες της διανόησης, τις διαμάχες ανάμεσα σε εκσυγχρονιστές και λαϊκιστές, σε δυτι-

κότροπους ευρωπαϊστές και σε όσους μιλούν εξ ονόματος του έθνους και της παράδοσης.

Ήταν «ευρωπαϊστές», επιδίωκαν τον θεσμικό εκσυγχρονισμό, δεν υπήρξαν όμως απολογητές του Καποδίστρια και του αυταρχικού συγκεντρωτισμού.³⁸ Εξέφρασαν ένα έντονο ενδιαφέρον για την Επανάσταση του 1821, για το παρελθόν και τις αυτοδιοικούμενες κοινότητες, το οποίο όμως δεν αποδίδεται με εθνικιστικούς όρους, δεν αφορά την εξιδανικευμένη, αποκαθαραμένη, επινοημένη παράδοση της εθνικής ιδεολογίας, την ανιστορική, επιλεκτική κατασκευή της διανόησης.³⁹ Στο παρελθόν δεν αναζητούν μια αναλλοίωτη ταυτότητα, το «πνεύμα του έθνους». Αναζητούν κυρίως το αποτέλεσμα της κοινωνικής αλληλεπίδρασης τους τρόπους με τους οποίους οι άνθρωποι που κατοικούσαν στις περιοχές που επαναστάτησαν κατά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας απαντούσαν στην αυθαιρεσία της εξουσίας και στις καθημερινές ανάγκες συμβίωσης και επιβίωσης, όπως η οικονομία, ο πόλεμος, η οικοδομική, η καλλιέργεια, οι μετακινήσεις κ.λπ. Όπως τόνιζε ο Thiersch, «θα αναζητήσουμε παντού ό,τι η Επανάσταση κληρονόμησε από το παρελθόν και [...] το πώς αυτό μπορεί [...] να ταιριάζει στην παρούσα κατάσταση».⁴⁰ Η έγνοια των δύο φιλελλήνων για το *metis* δεν μπορούσε παρά να τους οδηγήσει στις κοινότητες και στις διάφορες μορφές κοινωνικών συσσωματώσεων, στους θεσμούς που λειτούργησαν ως θύλακες της συσσωρευμένης εμπειρίας και της πρακτικής γνώσης, στους τρόπους με τους οποίους αυτή η γνώση αξιοποιήθηκε και μετασχηματίστηκε κατά τη διάρκεια του Πολέμου της Ανεξαρτησίας, και στη διερεύνηση της δυνατότητάς της να συμβάλλει στον εκσυγχρονισμό, τη συγκρότηση των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών δομών του νέου κράτους.⁴¹

Η απέχθεια του ιδιότυπου Finlay προς την κατασκευαστική, σχεδιαστική μανία των ειδικών και των πολιτικών αποτυπώνεται σε ένα σχόλιο, το οποίο σε ελεύθερη μετάφραση λέει περίπου αυτό: «Η Γερμανία, η Γαλλία, η Αγγλία και η Ρωσία δεν μας στέλνουν τίποτα άλλο παρά διπλωμάτες, σχεδιαστές προγραμμάτων [...]. Κανείς δεν προσπαθεί να κατανοήσει αυτό που υπάρχει, εκείνο που μπορεί να κατασκευαστεί, αυτό που πρέπει να αλλάξει και εκείνο που αξίζει να επιδιορθωθεί, να ανακυκλωθεί και έτσι να αξιοποιηθεί. Εγώ, μάλιστα εγώ, ο ριζοσπάστης στη δυτική πολιτική, από αυτήν την έλλειψη σύνεσης, την αστοχασία και την άγνοια που βλέπω να βασιλεύει γύρω μου, έγινα ορκισμένος συντηρητικός στην Ελλάδα».⁴²

Ο Finlay, αν και δεν συμφωνούσε πάντα με τον Thiersch, παραδεχόταν την αξία των απόψεών του. Σε επιστολή του προς τον C. T. Newton το 1852, έγραφε σχετικά με τον τρόπο που επιχειρήθηκε ο εκσυγχρονισμός κατά την οθωνική περίοδο: «Γνωρίζετε ίσως ότι [ο Thiersch] έχει συντάξει ένα έργο με προτάσεις προς την κυβέρνηση, για το τι πρέπει να γίνει σχετικά με το δάνειο, άμα τη εκλογή του βασιλιά Όθωνα σε αυτό υποστήριξε ότι το πρώτο πράγμα που πρέπει να γίνει είναι να εισαχθούν δέκα χιλιάδες ζεύγη βοδιών από τη Μικρά Ασία για να καλλιεργηθεί το έδαφος και να αυξηθεί η παραγωγή των σιτηρών. Πολιτικοί, πρεσβευτές, βουλευτές και στρατηγοί που ήθελαν τα χρήματα να δαπανηθούν σε μισθούς, και ράφτες, που επιθυμούσαν να ξοδευτούν για στολές, έκραξαν τον Thiersch. Τόλμησα τότε να ψελλίσω: Ναι, ο Thiersch μπορεί να έπεσε έξω στον υπολογισμό, στον αριθμό των βοδιών. Η Ελλάδα όμως έχει πραγματικά μεγαλύτερη ανάγκη από εισαγωγές σε μοσχάρια, παρά σε Βαυαρούς, έχει ανάγκη να φάει, παρά να φαγωθεί. Δεν το βούλωνα καλύτερα; Τι νόημα είχε, αφού όλοι τους, βασιλιάδες, πρίγκιπες, υπουργοί και στρατιώτες, προτίμησαν τις στολές και ψήφισαν ενάντια στα βόδια».

Η κριτική του Finlay στον κρατισμό και τον αυταρχικό συγκεντρωτισμό, καθώς και οι απόψεις του για την ανάγκη αποκεντρώσης, και τη σχέση κεντρικής διοίκησης και τοπικής αυτοδιοίκησης, αποτυπώνονται στα σχόλιά του σχετικά με το σύνταγμα του 1844 τα οποία συνοψίζονται κάπως έτσι: Το δικαίωμα της καθολικής ψηφοφορίας, ακόμη και όταν ασκείται με ειλικρίνεια και εντιμότητα, χωρίς διαφθορά, χορηγεί στους πολίτες ένα αφηρημένο δικαίωμα, εάν «δεν τους επιτρέπει να έχουν μια ουσιαστική, πρακτική επιρροή στις υποθέσεις ακόμα και των πιο μικρών πόλεων και των αγροτικών περιοχών [...]. Το Σύνταγμα του 1844, ένα συνονθύλευμα από ξένες πηγές, [καθορίζει] τα δικαιώματα του έλληνα πολίτη [...], μεριμνά ωστόσο μόνο για τις σχέσεις του [πολίτη] με το νομοθετικό σώμα και την κεντρική κυβέρνηση, [ενώ] παραλείπει κάθε αναφορά στα δικαιώματα που αφορούν την τοποθέτησή του [μέσα σε έναν τόπο, σε ένα πλέγμα κοινωνικών σχέσεων] ως κατοίκου μιας ενορίας και ως μέλους ενός δήμου και επαρχίας [...]. [Το Σύνταγμα] κηρύττει ότι όλοι οι Έλληνες είναι ίσοι ενώπιον του νόμου [...]. [Ωστόσο] για να καταστούν οι πολίτες ίσοι [...], χρειάζεται μάλλον κάτι περισσότερο από λόγια, κάτι παραπάνω από την εξαγγελία ότι είναι ίσοι».⁴³

Για την αποστροφή του προς ό,τι στην αγγλόγλωσση βιβλιογραφία αποδίδεται με τον όρο *bookish politics*, και για τη σχέση ανάμεσα στη θεωρητική γνώση του ακαδημαϊκού καθηγητή και την πρακτική γνώση του νομοθέτη, ενδιαφέρον έχουν τα σχόλιά του για τον G. Ludwig von Maurer: «Αναμφισβήτητα, ο κ. Maurer υπήρξε ένας ταλαντούχος, προικισμένος άνθρωπος, βαθύς γνώστης του επιστημονικού αντικειμένου, ο οποίος αφιέρωσε όλη του την ενέργεια για την οικοδόμηση μιας φιλελεύθερης νομοθεσίας στην Ελλάδα. Ωστόσο, παρότι ήταν ένας ευφυής νομομαθής καθηγητής [...] υπήρξε επιπόλαιος ως νομοθέτης». ⁴⁴

Το νόημα που έχει η αναφορά στον «εθνικό χαρακτήρα», το περιεχόμενο που δίνει ο σκώτος στοχαστής στον όρο «εθνικοί θεσμοί» προβληματίζει τον σύγχρονο μελετητή. Αναγνωρίζονται, βέβαια, οι φιλελεύθερες αρχές που εμπνέουν την αντίθεσή του στον αυταρχικό συγκεντρωτισμό και διαφοροποιούν τη σκέψη του από τις διάφορες εκδοχές του εθνικιστικού κοινοτισμού και τις αντίστοιχες ιδεολογικές μυθοποιήσεις των κοινοτήτων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ωστόσο, οι συνεχείς αναφορές του στην ανάγκη κατανόησης του ιστορικού παρελθόντος και των παραδοσιακών κοινωνικών συσσωματώσεων αποδίδονται σε ένα θεωρητικό-μεθοδολογικό σφάλμα. Οσον αφορά την ελληνική περίπτωση, ο Finlay φαίνεται να μην αναγνωρίζει την «ελληνική ιδιαιτερότητα» και να κάνει το λάθος να προβάλλει την ιστορική εμπειρία της Αγγλίας και την αποκεντρωτική της παράδοση στο οθωμανικό προεπαναστατικό παρελθόν.

Αλλά σε αυτό ακριβώς το στοιχείο έγκειται η ιδιαίτερη συνεισφορά του στην ελληνική ιστοριογραφία. Η ιστορική εμπειρία της Αγγλίας και κυρίως η ιδιότυπη σύζευξη στοιχείων από τις παραδόσεις του σκωτικού διαφωτισμού, του κλασικού φιλελευθερισμού και του ρεπουμπλικανισμού που χαρακτηρίζει τη σκέψη του Finlay, ⁴⁵ διαμορφώνουν την αντισυμβατική οπτική του και του επιτρέπουν να προσεγγίσει κριτικά την εποχή του. Σχετικοποιώντας την αντίθεση ανάμεσα στις δύο έννοιες της ελευθερίας, την «αρνητική» και τη «θετική» ελευθερία, ο Finlay θεωρεί την προάσπιση της συλλογικότητας και τον προσδιορισμό του κοινού καλού, του γενικού συμφέροντος, με τέτοιο τρόπον, ώστε όχι μόνο να μην εμποδίζει την ελεύθερη ανάπτυξη της ατομικότητας αλλά αντιθέτως να αποτελεί μία από τις προϋποθέσεις της.

Οι πολιτειακές του αντιλήψεις συναρτώνται με την έμφαση που δίνει στην

«αρετή πολιτειότητας (civic virtue)»,⁴⁶ η οποία δεν νοείται αφηρημένα, ως ένα σύνολο τεχνικών δεξιοτήτων, το αποτέλεσμα μιας εκ των άνω καθοδήγησης, ο στόχος μιας παιδαγωγικής, αυτό που σήμερα θα ονομάζαμε «αγωγή του πολίτη», αλλά ως habitus· ένα σύστημα άρρητων προδιαθέσεων και αξιών που μαθαίνεται στην πράξη και μεταβιβάζεται κυρίως μέσα από την εμπειρία –εξ ου και η ιδιαίτερη σημασία που αποδίδει, μεταξύ άλλων, στην οικογένεια για τη διαμόρφωσή της. Αυτό είναι το κριτήριο με βάση το οποίο ο Finlay ασκεί την κριτική του και συγχρόνως το στοιχείο που μορφοποιεί το γνωστικό του ενδιαφέρον για μια ιστορία-πρόβλημα, τη μακρο-ιστορική προσέγγιση που επιχειρεί στο πολύτομο έργο του *Ιστορία της Ελλάδας από της κατακτήσεώς της υπό των Ρωμαίων μέχρι σήμερα, 146 π.Χ. - 1864 μ.Χ.* Όπως σημειώνει η L. Potter, ο Finlay στρέφεται στο παρελθόν για να απαντήσει σε ένα ερώτημα που αφοράται από την εμπειρία του, ένα πρόβλημα που αφορά το παρόν.⁴⁷ Ο σκώτος στοχαστής εξετάζει τις διάφορες περιόδους της ιστορίας όχι με όρους γραμμικής συνέχειας αλλά με οδηγό ένα ερώτημα: ποιες είναι οι κοινωνικές περιστάσεις, οι πολιτικές ρυθμίσεις, οι νομοθετικές αλλαγές, οι μορφές κοινωνικότητας και οι οικονομικές συνθήκες που ενδυναμώνουν ή, αντιθέτως, εξασθενούν την αρετή πολιτειότητας. Για παράδειγμα, η *Ιστορία* ξεκινά από την ακμή του αρχαίου κόσμου και συνεχίζει με τη γενική παρακμή των μεταγενέστερων ιστορικών περιόδων, παρεμβάλλει ωστόσο στη βυζαντινή περίοδο ένα φωτεινό διάλειμμα, (από το 716 μ.Χ., με το νομοθετικό έργο του Λέοντος Γ', το οποίο ο Finlay εξαιρεί, μέχρι και το 1204 και την πρώτη κατάληψη της Κωνσταντινούπολης), και κορυφώνεται την περίοδο της Αναγέννησης, με την Επανάσταση του 1821. Το κεντρικό ερώτημα στην *Ιστορία*, όπως συνοψίζεται στο κείμενο της Potter, είναι «πώς κατέστη δυνατή η αναγέννηση το 716 και, αργότερα, προς το τέλος του 18ου αιώνα;».⁴⁸

Οι λειτουργιστικές-στρουκτουραλιστικές προσεγγίσεις του ελληνικού 19ου αιώνα, επειδή εστιάζουν στην αναπαραγωγή των κοινωνικών συστημάτων, δηλαδή στις δομές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, μπορούν να αναγνωρίσουν τους περιοριστικούς παράγοντες της ελευθερίας των κοινωνικών υποκειμένων, αντιμετωπίζουν όμως σοβαρές δυσκολίες όταν πρόκειται να εξηγήσουν την κοινωνική μεταβολή.⁴⁹ Παραμελώνοντας ωστόσο τη μελέτη της κοινωνικής δράσης και του ρόλου των ατόμων, αδυνατούν να εξηγήσουν το πώς παράγεται η

διαφορά μέσα στην ιστορία, δηλαδή την ικανότητα των κοινωνικών υποκειμένων να αλλάζουν τον κόσμο τους αλλάζοντας τον εαυτό τους. Εάν οι λειτουργιστικές-στρουκτουραλιστικές προσεγγίσεις,⁵⁰ παγώνοντας τον ιστορικό χρόνο σε δύο ψηφιακές εκτυπώσεις πριν και μετά την Επανάσταση, καθιστούν ασύλληπτη τη διαδικασία της ιστορικής μεταβολής και τείνουν να αποδώσουν στην εθνική ανεξαρτησία τα χαρακτηριστικά μιας εξ' αποκαλύψεως σωτηρίας⁵¹ (παρέμβαση Μεγάλων Δυνάμεων, Ναυμαχία του Ναυαρίνου), ο Finlay εστιάζει στο παιχνίδι της ιστορικής συνέχειας/ασυνέχειας. Έτσι, καθιστά την επανάσταση ένα ιστορικό γεγονός το οποίο και φτιάχνει ιστορία και αποτελεί μέρος της ιστορίας. Αντί να θεωρεί μόνο το κράτος ως υποκείμενο κοινωνικής αλλαγής, ο σκώτος ιστορικός θεωρεί την Επανάσταση του 1821, τον αγώνα της ανεξαρτησίας, ως μέρος της διαδικασίας του εκσυγχρονισμού.

Αυτή η ιστορική ευαισθησία οργανώνει τις απορίες και τις αναζητήσεις του για την άρρητη, πρακτική γνώση (metis), τις ενσωματωμένες συνήθειες (habitus), τις κοινωνικές πρακτικές και, κυρίως, την πλαστικότητα και την ευμεταβλητότητα της παράδοσης: «Ποιο ήταν το σύστημα διακυβέρνησης της χώρας, ο συγκεκριμένος τρόπος διοίκησης των εξεγεγμένων κατά τη διάρκεια του πολέμου της ανεξαρτησίας ποιος ήταν ο χαρακτήρας των περιφερειακών, κοινοτικών, επαρχιακών και κεντρικών διοικητικών θεσμών που επέτρεψαν στους Έλληνες να διεξαγάγουν έναν πόλεμο εναντίον του Σουλτάνου Μαχμούτ Β' και του Μοχάμεντ Άλι και να αντέξουν επτά ολόκληρα χρόνια; Ο ενθουσιασμός και ο πατριωτισμός είναι ωραία λόγια για μια δημόσια συζήτηση, για ένα επετειακό αφιέρωμα [...]. Ωστόσο, η κοινή λογική λέει ότι ένας λαός πρέπει να διαθέτει διοικητικούς θεσμούς για να εμμένει σε έναν αγώνα που διαρκεί τόσα πολλά, συνεχόμενα χρόνια. Εάν η Ελλάδα δεν είχε [...] θεσμούς το 1832 [...] εάν τα θεμέλια της πολιτικής διακυβέρνησης δεν υπήρχαν, τότε πρωταρχικό μέλημα των τριών προστάτιδων δυνάμεων θα έπρεπε να είναι ο σχεδιασμός ενός συστήματος διοίκησης της χώρας και όχι η επιλογή του μονάρχη. Από την άλλη μεριά όμως εάν υπήρχαν θεμέλια πολιτικής διακυβέρνησης, τότε πρώτιστο καθήκον, ειδικά της Μεγάλης Βρετανίας, θα ήταν να ελέγξει αν αυτά τα θεμέλια διασώθηκαν και βελτιώθηκαν, αν οι τοπικοί θεσμοί επιδιορθώθηκαν και δεν καταστράφηκαν από τη νέα κυβέρνηση».⁵²

Το έργο του Finlay χαρακτηρίζεται πράγματι από μια ιδιοτυπία. Είναι

γραμμένο από έναν φιλελεύθερο στοχαστή, ο οποίος διαβάζει την ιστορία της συγκρότησης του ελληνικού κράτους και εύχεται τον εκσυγχρονισμό της χώρας, χωρίς να ξεκινά από τη θέση ότι ο ελληνικός λαός είναι ανώριμος να δεξιωθεί το Σύνταγμα και τους κοινοβουλευτικούς θεσμούς.

Μιας και η παραπάνω θέση περί πολιτικής/πολιτισμικής ανωριμότητας αποτελεί σχεδόν κοινό τόπο της σύγχρονης ιστοριογραφίας, αξίζει εδώ να παρεμβληθεί ένα σχετικό απόσπασμα από ένα μάλλον παραγνωρισμένο έργο, η συμβολή του οποίου έγκειται, μεταξύ άλλων, στο ότι υπονομεύει τον κυρίαρχο δυϊσμό στη θέση περί της εισαγωγής δυτικότητας, νεοτερικών, συνταγματικών-κοινοβουλευτικών θεσμών σε μια οριενταλιστική, οπισθοδρομική κοινωνία η οποία είναι εγκλωβισμένη σε ένα προγενέστερο, κατώτερο στάδιο ιστορικής εξέλιξης. Πρόκειται για τη μελέτη του G. Hering στην οποία αναφέρονται τα εξής: «[...] τις ιδέες [...] του φυσικού δικαίου, τις αρχές της λαϊκής κυριαρχίας, της ισότητας και της ελευθερίας, οι “εκσυγχρονιστές” δεν τις αντέγραψαν από χάρτινα πρότυπα. Πολύ πριν από την Επανάσταση είχαν γίνει αποδεχτές από διαφωτιστές και επαναστάτες [...], είχαν συνδεθεί με ντόπιες παραδόσεις και είχαν διαδοθεί από τη Φιλική Εταιρεία. Στο στρατόπεδο των δυσαρεστημένων, που ήθελαν να ανατρέψουν τον οθωμανικό ζυγό, μπορεί συχνά να έλειψαν οι λέξεις, και οι έννοιες να διατυπώθηκαν διαφορετικά ή ασαφώς, αλλά τέτοιες ιδέες ήταν ζωντανές, και στον αγώνα της ανεξαρτησίας, στις εσωτερικές συγκρούσεις διαμορφώθηκαν ακόμα περισσότερο [...]. Και ο όρος “σύνταγμα” ηχούσε ξένος, ωστόσο ήταν γνωστό τι σήμαινε [...]».⁵³ Αξιοσημείωτη είναι επίσης η παρατήρηση ότι «[...] ο Γ. Α. Δασκαλάκης ελέγχει δικαίως την κριτική του Σαρίπολου στο σύνταγμα της Επιδάουρου, το οποίο κατά τον Σαρίπολο δεν αντιστοιχούσε στην ελληνική πραγματικότητα, και την άποψη του Σαρίπολου και του Παπαρηγόπουλου ότι θα έπρεπε να έχει σχηματιστεί μια ισχυρή κεντρική εξουσία υπό τον αρχηγό του κράτους ή να έχει επιβληθεί στρατιωτική δικτατορία, υποστηρίζοντας ότι ακριβώς ο αυστηρός συγκεντρωτισμός ή η στρατιωτική δικτατορία θα είχαν απορριφθεί ως επανέκδοση της κυριαρχίας του σουλτάνου».⁵⁴ Ο Hering θεωρεί ότι η εγκαθίδρυση συνταγματικών θεσμών βρίσκεται σε συμφωνία με τις συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες, ενώ κρίνει αστήρικτη τη διαδεδομένη και παγιωμένη ιστοριογραφική θέση σύμφωνα με την οποία η εισαγωγή «ξένων προτύπων», των φιλελευθέρων αστικών θεσμών,

σε μια «καθυστερημένη κοινωνία», αποτελεί ένα ιστορικό παράδοξο, το οποίο ορίζει την ελληνική ιδιαιτερότητα. Υπερβαίνοντας την αντίθεση μεταξύ φυσικού και θετικού δικαίου, ο Hering σημειώνει: «Τα σχέδια συντάγματος της νέας τάξης πραγμάτων δεν ήταν επαναστατικά, επειδή περιείχαν ξενόφερτους κανόνες και επειδή μια χούφτα διανοούμενων τα επέβαλε διά της βίας στους επαναστάτες. Επαναστατικά ήταν, αντίθετα, επειδή στους κανόνες τους εκφράζονταν στόχοι και συμφέροντα των επαναστατών».⁵⁵

Η συνάντηση με το έργο του Finlay και του Thiersch επιτρέπει μια διαλογική, σχεσιακή προσέγγιση της σχέσης κράτους και κοινωνίας μια προσέγγιση, η οποία δεν καθιστά πρόβλημα μόνο το αντικείμενο των αλλαγών, τις αντιστάσεις των αυτόχθονων στον επιχειρούμενο εκσυγχρονισμό, αλλά υποβάλλει επίσης σε κριτική και το υποκείμενο του σχεδιασμού, τους πολιτικούς, τους διανοούμενους και τους ειδικούς που εμπνεύστηκαν τις αλλαγές και τις επιχείρησαν. Μετατοπίζει έτσι το βλέμμα του σύγχρονου μελετητή από την κανονιστική, τελεολογική θεώρηση του εκσυγχρονισμού (τη θέση περί ανολοκληρώτου εκσυγχρονισμού) στον τρόπο με τον οποίο ολοκληρώθηκε και επιτεύχθηκε ο εκσυγχρονισμός της ελληνικής κοινωνίας στις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα.

Αντικείμενο κριτικής εδώ είναι η ιδεολογία του υψηλού μοντερνισμού, ο κρατικίστικος, αυταρχικός δρόμος για τον εκσυγχρονισμό και η θεολογικής προέλευσης νεοτερική φαντασίωση της ex nihilo δημιουργίας του κόσμου, η μοντερνιστική ουτοπία της εκ του μηδενός συγκρότησης της ελληνικής κοινωνίας και των θεσμών της. Η ευαισθησία που διαπνέει την κριτική τους στον εκσυγχρονισμό των αρχών του 19ου αιώνα φαίνεται να αντλεί την ποιότητά της από έργα όπως το *Φρανκενστάιν ή ο σύγχρονος Προμηθέας* της M. Shelley (1818) και το *Μόμπι-Ντικ* του H. Melville (1851) με την ιστορία του μονομανούς καπετάνιου Ahab.⁵⁶

Το πολιτισμικό, ουσιοκρατικό δίπολο παράδοση–νεοτερικότητα,⁵⁷ γύρω από το οποίο οργανώθηκαν και οργανώνονται οι ιδεολογικές διαμάχες ενός σημαντικού μέρους της ελληνικής διάνοησης, στο έργο και τις μαρτυρίες αυτών των διανοούμενων αποδυναμώνεται, ενώ η στράτευση υπέρ του ενός ή του άλλου πόλου δεν συγκροτείται ως δίλημμα. Και οι δύο άσκησαν κριτική στον Καποδίστρια και αρνήθηκαν να απαντήσουν στο πρόβλημα του εκσυγχρονισμού, διατυπωμένο με όρους διλήμματος -χάος ή τάξη;

Ο διάλογος με τα παραπάνω έργα προκαλεί τις αφηγήσεις της ελληνικής νεοτερικότητας που διέπονται από μια ταυτιστική λογική και οργανώνονται γύρω από την ιδέα της αυθεντικότητας/καθαρότητας. Οι ταυτοτικές αφηγήσεις προσεγγίζουν την ιστορική μεταβολή με μονολογικούς όρους, με δύο αλληροποκλειόμενους τρόπους: η Επανάσταση του 1821 προσεγγίζεται είτε από τα κάτω, από τη σκοπιά του έθνους, με όρους γραμμικής συνέχειας και πολιτισμικής καθαρότητας, είτε από τα πάνω, από τη σκοπιά του κράτους, με όρους μιας εκ του μηδενός κατασκευής, ως εγχάραξη σε μια *tabula rasa*.⁵⁸ Παρά τις διαφορές τους, οι αντιμαχόμενες αφηγήσεις εκφράζουν εξίσου μια απέχθεια για την ιστορία, καθώς συμμερίζονται ένα κοινό εξηγητικό μοτίβο, το μοτίβο της νόθευσης, της αλλοίωσης της *Ιδέας*. Στην πρώτη περίπτωση, το εθνικο-λαϊκό υπόδειγμα νοθεύεται από δυτικοτρόπες αξίες και ξενικά θεσμικά πρότυπα στη δεύτερη, το νεοτερικό σχέδιο νοθεύεται από αυτοχθονικά, προνεοτερικά, οπισθοδρομικά κατάλοιπα.

Οπωσδήποτε η διαμάχη ανάμεσα σε διαφορετικές ομάδες της διανόησης γύρω από τις ταυτοτικές διϋστικές αντιθέσεις (παραδοσιακότητα/νεοτερικότητα, έθνος-λαός/κράτος, Ρωμιός/Έλληνας κ.λπ.), αποτελεί μέρος της ιστορίας των κοινωνικών επιστημών και εγγράφεται στη μακρά ιστορία της νεοτερικότητας, των διαφορετικών στάσεων απέναντι στη διαδικασία του εκσυγχρονισμού και τη σταδιακή παρακμή της παραδοσιακής θεώρησης του κόσμου.⁵⁹ Η κριτική όμως του Finlay και του Thiersch στον ρόλο των πολιτικών ελίτ και των ειδικών στη συγκρότηση ελληνικού κράτους μάς επιτρέπει ίσως να απεγκλωβίσουμε την ιστορία από την τελεολογία, προκειμένου να εστιάσουμε όχι μόνο στις ιδέες και τα οράματά τους, αλλά και σε αυτό που έκαναν, δηλαδή στον συγκεκριμένο τρόπο με τον οποίο εντέλει σχεδίασαν και επιχείρησαν τον θεσμικό εκσυγχρονισμό.

Όπως χαρακτηριστικά σημείωνε ο Thiersch, το ζήτημα δεν είναι εάν οι εξεγερμένοι ήταν ώριμοι για την ιστορική μεταβολή ή εάν ήταν ώριμες οι συνθήκες για την Επανάσταση. Το θεωρητικό αυτό ερώτημα, το οποίο απασχόλησε έντονα ένα σημαντικό μέρος της διανόησης όχι μόνο του 19ου αιώνα, απαντήθηκε ιστορικά με τον μαζικό χαρακτήρα του 1821. Το ζήτημα που τους απασχολούσε δεν ήταν τόσο η κατάταξη των εξεγερμένων σε κάποιο εξελικτικό σχήμα ιστορικής προόδου, αλλά κυρίως το πώς το μοντέρνο πρόταγμα, η υπόσχεση

του 1821, θα μπορούσε να ευοδωθεί και η δυναμική που απελευθέρωσε η Επανάσταση να μην ανακοπεί στο πλαίσιο του νέου κράτους.⁶⁰ Και παρότι θέτουν έναν προορισμό, έναν στόχο, δεν θα υποστηρίξουν την επίτευξή του με οποιαδήποτε μέσα, με οποιοδήποτε κόστος. Αυτό που φαίνεται να τους απασχολεί περισσότερο είναι ο συγκεκριμένος δρόμος προς τον εκσυγχρονισμό, δηλαδή, η επεξεργασία μιας ιστορικοποιημένης, διαλογικής και ιστορικά ευαίσθητης απάντησης στο αφηρημένο νεότερικό πρόταγμα. Στο έργο τους απεύχονται την ταύτιση της πολιτικής κοινωνίας (political society) με την κοινωνία των πολιτών (civil society)⁶¹ και εκδηλώνουν ενδιαφέρον για τον διάλογο ανάμεσα στο κράτος και την κοινωνία, το παρόν και το παρελθόν, τη θεωρητική και την πρακτική γνώση.

Αναμφισβήτητα οι ειδικοί και οι πολιτικοί που σχεδίασαν τον εκσυγχρονισμό στις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα ήταν φορείς επιστημονικής γνώσης, πολύτιμη για το μέλλον της χώρας.⁶² Ωστόσο, όπως μια πόλη δεν χτιζεται με τον διαβήτη του αρχιτέκτονα, έτσι και ο νόμος δεν ξεπηδά από τον νου του νομοθέτη, όπως η Αθηνά από το κεφάλι του Δία. *Αλλά ποιος θυμάται τη Μήτιδα;*

7. Αντί επιλόγου: *Η Μήτις δεν κρατά αυτό που κερδίζει*

Πράγματι, η κριτική του Scott στον υψηλό μοντερνισμό και τα ουτοπικά σχέδια κοινωνικής μηχανικής, που κατέληξαν σε τραγικά αποτελέσματα, εμπνέεται από την κριτική που άσκησαν ο Μ. Bakunin και ο J. W. Machajski, η Α. Kollontai και η R. Luxemburg στους διανοούμενους και, ειδικότερα, στη μαρξιστική διάνοηση: τον κίνδυνο να αποτελέσει μια γραφειοκρατική ελίτ, μια πεφωτισμένη πρωτοπορία, ο ρόλος της οποίας θα είναι η «εισαγωγή γνώσης», η μετακένωση της μαρξιστικής θεωρίας στο εργατικό κίνημα και η εμφύτευση ταξικής συνείδησης στο προλεταριάτο, με στόχο να «αφυπνισθεί» και να αντιληφθεί τον ιστορικό του προορισμό.

Μάλιστα, η μελέτη του Scott φαίνεται ιδιαίτερα επίκαιρη σήμερα, όπου ο ρόλος των ειδικών στην πολιτική διχάζει τους μελετητές. Από τη μία είναι όσοι θεωρούν την «επιστημονικοποίηση της πολιτικής» ως πρόβλημα, και από την

άλλη όσοι αντιμετωπίζουν την παρέμβαση των ειδικών-τεχνοκρατών ως λύση στην παγκόσμια κρίση. Παρά τη σφοδρή κριτική όμως στον κοινωνικό σχεδιασμό μεγάλης κλίμακας και στις διάφορες συνταγές κοινωνικής αλλαγής που εκπονούνται από τεχνοκράτες και προορίζονται για παγκόσμια εφαρμογή, το Seeing Like a State δεν καταλήγει στην αποδοχή του αυθόρμητου, δεν στρέφεται κατά του κοινωνικού σχεδιασμού εν γένει ούτε παραγνωρίζει την αξία της ειδημοσύνης.

Η μελέτη αυτή του Scott δεν αντιπροτείνει στη σχεδιαστική, κατασκευαστική μαγία των ειδικών του υψηλού μοντερνισμού μια αναρχική ουτοπία, ούτε αντιστρέφει τους δύο αντιτιθέμενους όρους του δυϊσμού για να εξιδανικεύσει τον «κοινό νου» και να του εκχωρήσει προνομιακή θέση, μια τάση η οποία χαρακτηρίζει ορισμένες εκδοχές της μεταμοντέρνας κριτικής.⁶³ Το *Seeing Like a State* δεν αντιτάσσει στη «θέα από ψηλά» και στα ολοποιητικά ταξινομητικά συστήματα των ειδικών μια αρχαιολογία του ανείπωτου και του ακατονόμαστου, για να καταλήξει σε ό,τι ο C. Ginzburg έχει αποκαλέσει «αισθητικήζοντα ιρασιοναλισμό».⁶⁴ Δεν εξιδανικεύει τον κοινό άνθρωπο (ordinary man), ούτε αποδίδει επιστημολογική υπεροχή στην αυτόχθονη-τοπική γνώση (local knowledge), όπως συμβαίνει με ορισμένους στοχαστές της μεταποικιακής κριτικής και της θεολογίας της απελευθέρωσης, οι οποίοι, ως εκπρόσωποι των αδυνάτων, ασκούν κριτική στη νεότερικότητα, κάνοντας λόγο για τον επιστημολογικό ιμπεριαλισμό της Δύσης και την επιστημολογική βία της αποικιοκρατίας.⁶⁵ Για να το πω διαφορετικά, και μάλλον μεταφορικά, το Seeing Like a State δεν επαναλαμβάνει την παράδοση δομής της Αγίας Οικογένειας: δεν αντιπαραθέτει στον Πατέρα-υπερβατικό Θεό (στις ιδεολογικές αφαιρέσεις των ειδικών και του κράτους) τον Υιό-Σωτήρα, τον πάσχοντα Ιησού, υποβιβάζοντας τον ξυλουργό Ιωσήφ στον ρόλο του θετού πατέρα, για να διασώσει την αγνότητα της παρθένου Μαρίας.

Δεν θα ήταν ίσως άστοχο εάν τοποθετούσαμε το συγκεκριμένο έργο του Scott πέραν της διαμάχης μεταξύ «Ευρωκεντρισμού» και «ευρωκεντρικού Αντι-Ευρωκεντρισμού», «Ανατολισμού (Orientalism)» και «Δυτικισμού (Occidentalism)», δηλαδή τις αντιμαχόμενες οπτικές, οι οποίες συμμερίζονται εξίσου μια ουσιοκρατική λογική. Το Seeing Like a State αναλύει παραδειγματικά τις αποτυχίες του εκσυγχρονισμού, τις τραγικές συνέπειες του υψηλού μοντερνι-

σμού. Θα απογοητεύσει όμως τον ειδικό που αναζητά μια βελτιωμένη συνταγή επιτυχίας, μια υπόσχεση για την τελείωση της κοινωνικής μηχανικής και την αρμονική σύμπτωση της πραγματικότητας με το ιδανικό σχέδιο-πρότυπο-ιδέα. Κάθε άλλο η μελέτη δεν ευαγγελίζεται μια ουτοπία όπου τα μεγαλόπνοα σχέδια των ειδικών στέφονται με επιτυχία και ο φιλόσοφος επιστρέφει στο πλατωνικό σπήλαιο, φέρνοντας γνώση και απελευθερώνοντας τους δεσμώτες από τις σκιές. Αποτελεί μάλλον μια ιστορικά προσανατολισμένη κριτική στην «επιστήμη της πολιτικής», έτσι όπως εμφανίζεται να την έχει φαντασθεί ο F. Bacon στη σχετική φιλολογία. Το *Seeing Like a State* μπορεί να διαβαστεί και ως κριτική της «επιστημονικοποίησης της πολιτικής», δηλαδή, με τους όρους του N. Gilman, της «αποπολιτικοποίησης της πολιτικής», καθώς αναδεικνύει τους κινδύνους που ενέχει για τη δημοκρατία η αποικιοποίηση του πολιτικού πεδίου από την ορθολογικότητα των ειδικών και τις υψηλές αφαιρέσεις των σχεδιαστών της κοινωνικής μηχανικής.⁶⁶

Εάν στόχος των κοινωνικών και ανθρωπιστικών επιστημών είναι η κριτική και η απομυθοποίηση των κοινωνικών σχέσεων, η μελέτη του Scott μάς υποχρεώνει να συμπεριλάβουμε στα ενδιαφέροντά μας και την κριτική του υποκειμένου της επιστημονικής γνώσης, την αυτοκριτική. Στρέφοντας το ενδιαφέρον μας στις αντινομίες ανάμεσα στις μεγάλες ιδέες της ουτοπικής κοινωνικής μηχανικής και τις τραγικές της συνέπειες, η κριτική του υψηλού μοντερνισμού μάς ξεναγεί στις δυσάρεστες όψεις της ιστορίας της νεωτερικότητας, της σύγχρονης διάνοησης και των κοινωνικών επιστημών. Με την παραγνώριση της διαφοράς ανάμεσα στην επιστήμη και την πολιτική ή ανάμεσα στη θεωρητική λογική και τη λογική της πρακτικής, με την αδιαφορία τους για την καθημερινή εμπειρία και την πρακτική γνώση, οι κοινωνικές επιστήμες παράγουν συχνά αποτελέσματα αντίθετα προς τα χειραφετητικά τους οράματα -την πραγματοποίηση του ανθρώπου, της φύσης, του κόσμου.

Από την άποψη των ιδιαίτερων ενδιαφερόντων αυτού του σημειώματος, η σπουδαιότητα της κριτικής του υψηλού μοντερνισμού δεν έγκειται στο γεγονός ότι επιχειρεί μια απάντηση στο τι πρέπει να κάνουμε,⁶⁷ ερώτημα το οποίο εναγωνίως διατυπώνεται σε κάθε δημόσια και ακαδημαϊκή συζήτηση για την κρίση, αλλά στο ότι στρέφει το βλέμμα μας σε κάτι ίσως πιο πεζό, όχι όμως λιγότερο αξιοπρόσεκτο και ποιητικό. Μας καλεί να αναπροσαρμόσουμε την

καθημερινότητα της πανεπιστημιακής ζωής, της έρευνας και της διδασκαλίας, να επιχειρήσουμε την επανανάγνωση του παρελθόντος και την ύφανση μιας ιστορίας της νεοτερικότητας, η οποία δεν θα καταβροχθίζει την πολύτροπη μήτιδα, ενώ θα αφουγκράζεται τόσο τις φωνές του «μη-Δυτικού Άλλου» όσο και του «Άλλου εντός της Δύσης». Αυτός ο «εντός της Δύσης Άλλος» μπορεί να είναι ο N. de Cusa ή ο B. Pascal, στο έργο των οποίων ανατρέχει ο B. de Sousa Santos, βγάζοντας από τη σιωπή δύο ξεχασμένες και περιθωριοποιημένες παραδόσεις της δυτικής νεοτερικότητας, που διασώζουν ένα ενδιαφέρον για την πρακτική γνώση και τις εντάσεις της με τη μονοδιάστατη εργαλειακή ορθολογικότητα.⁶⁸ Συνεχίζοντας την αναζήτηση στο παρελθόν, μπορούμε να εντοπίσουμε περιθωριοποιημένες αφηγήσεις και ερμηνείες του ελληνικού 19ου αιώνα, οι οποίες αποδομούν τους πολιτισμικούς δυϊσμούς, προκαλούν τις ουσιοκρατικές, τελεολογικές προσλήψεις του εκσυγχρονισμού και προβληματοποιούν τις διαμάχες μεταξύ των ιδεολόγων της παράδοσης και αυτών της νεοτερικότητας.

Τα έκκεντρα έργα στοχαστών που δεν ανταποκρίνονται στις ταυτοτικές αξιώσεις και διαταράσσουν τους πολιτισμικούς δυϊσμούς με την πολυτροπία τους, με την έγνοιά τους για την άρρητη γνώση και τις κοινωνικές πρακτικές, με την αίσθηση της ιστορικότητας και του πλαισίου που τα χαρακτηρίζει, μας επιτρέπουν να εντοπίσουμε την επενέργεια της μήτιδας, της πολύτροπης νόησης, μέσα στην ιστορία: μια έγνοια όχι μόνο για το τι αλλά και το πώς το πηγαινέλα ανάμεσα στις νεοτερικές αφαιρέσεις και τους τρόπους ερμηνείας τους, ανάμεσα στις γενικές ιδέες και τη μετάφρασή τους στο πεδίο της πρακτικής μια αντίληψη για την ιστορία, η οποία δεν φαίνεται να καθοδηγείται από ένα Ευφυές Σχέδιο, από το πρωτότυπο σχέδιο ενός Αρχιτέκτονα, ο οποίος στέκεται έξω από την ιστορία και από τη σκοπιά του οποίου ο κόσμος, ως ατελές αντίγραφο, μονίμως αποκλίνει. Από τη σκοπιά του *Ευφυούς Σχεδιαστή*, η ιστορία δεν μπορεί παρά να είναι μια διαδρομή γεμάτη αποτυχίες. Και το ενδιαφέρον είναι ότι κάθε αποτυχία, αντί να τον αποθαρρύνει και να τον καθιστά σκεπτικό, τον οδηγεί με μεγαλύτερη βεβαιότητα σε ένα ακόμα πιο μεγαλεπήβολο σχέδιο, σε εθνικό, ευρωπαϊκό, παγκόσμιο ή πλανητικό επίπεδο.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- * το κείμενο αποτελεί μια νεότερη και εκτενέστερη εκδοχή δύο εργασιών, οι οποίες εκπονήθηκαν στο πλαίσιο του Ευρωπαϊκού Ερευνητικού Προγράμματος Framing Financial Crisis and Protest: North-West and South-East Europe: i. «Planning Modernization, Designing An Ideal Kingdom in the East, Building a Utopia», Contribution to the Limerick Workshop Crisis and Academia Limerick University, 24-27 November 2015, και ii. «Who Remembers Metis?», Contribution to the Athens Workshop Modernization, Europe and Nation- State, Panteion University – KENI, 15 – 17 April 2016. *Le Producteur. Journal de l'Industrie, des Sciences et des Beaux-Arts*, 1825, τ. Α', σ. 10.
1. Σχετικά με την κρίση που προκάλεσε η καταστροφή φυσικών πόρων στη Γερμανία το διάστημα μεταξύ 1750 και 1850, βλ. R. Hölzl, «Historicizing Sustainability: German Scientific Forestry in the Eighteenth and Nineteenth Centuries», *Science as Culture* 19/4 (2010), σσ. 431-460. Επίσης, C. Watkins, *Trees, Woods and Forests. A Social and Cultural History*, Reaktion Books, Λονδίνο 2014, σσ. 204-215.
 2. Σύμφωνα με τον J. Bradford DeLong, στην Αγγλία, σε αντίθεση με τη Γερμανία, ο εκσυγχρονισμός της διαχείρισης και της εκμετάλλευσης των δασών είχε έναν πραγματιστικό, εμπειρικό προσανατολισμό. J. Bradford DeLong, «Forests, Trees, and Intellectual Roots ...». <http://delong.typepad.com/files/review-of-seeing-like-a-state.pdf> (πρόσβαση: 22.12.2014).
 3. J. C. Scott, *Seeing Like a State. How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*, Yale University Press, Νέα Υόρκη 1999.
 4. Στο ίδιο, σσ. 88-89.
 5. D. P. Cerezales, D. Duarte, J. Manuel Sobral and J. Neves, «Interview with James C. Scott - Egalitarianism, the teachings of fieldwork and anarchist calisthenics», *Análise Social*, 207, XLVIII (2013), σ. 448.
 6. Το 2000 ένα μήνυμα ηλεκτρονικού ταχυδρομείου με την υπογραφή Mr. Perestroika και βασικό παραλήπτη τη συντακτική επιτροπή του περιοδικού *Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης (American Political Science Review)* διαβιβάστηκε στα μέλη της επιστημονικής κοινότητας, καταγγέλλοντας το «Οργουελιανό σύστημα» που επικρατούσε και εκφραζόταν τόσο στα κριτήρια επιλογής των άρθρων όσο και στην πολιτική των δημοσιεύσεων. Σε διάστημα ενός μήνα, το μήνυμα πυροδότησε

- αυτό που έμεινε γνωστό ως Κίνημα της Περεστρόικα. Ανάμεσα σε αυτούς που ενεπλάκησαν βρίσκουμε τους J. C. Scott, T. Skocpol, I. Shapiro, C. Tilly. Βλ. σχετικά, K. Renwick Monroe (ed.), *Perestroika! The Raucous Rebellion in Political Science*, Yale University Press, Νιού Χέιβεν 2005.
7. Ο Anderson παραθέτει εδώ τη διατύπωση του Thongchai: «με τους όρους [...] του κοινού νου, ο χάρτης αποτελεί μια επιστημονική αφαίρεση της πραγματικότητας [...]. Στην ιστορία [όμως] που περιέγραφα, αυτή η σχέση παρουσιάζεται αντεστραμμένη». Β. Anderson, *Φαντασιακές Κοινότητες*, Νεφέλη, Αθήνα 1997, σ. 258.
 8. P. Vernant, M. Detienne, *Μήτις. Η πολύτροπη νόηση στην Αρχαία Ελλάδα [Les Ruses de l' Intelligence - La Metis Grecque]*, Δαίδαλος, Αθήνα 1993.
 9. P. Vidal Naquet, *The Black Hunter. Forms of Thought and Forms of Society in the Greek World*, The John Hopkins University Press, Βαλτιμόρη και Λονδίνο 1986, σ. 9.
 10. «Σε ό,τι σχετίζεται με την εγκατάσταση στρατοπέδων, με την κατάληψη περιοχών, τη σύμπτυξη και την ανάπτυξη στρατευμάτων [...], ένας στρατηγός είναι περισσότερο ή λιγότερο ικανός [...] ανάλογα με το εάν είναι ή δεν είναι γεωμέτρης». Φ. Ζυλλιέν, *Εγκώμιο της απραξίας. Η Αποτελεσματικότητα στην Κινεζική Σκέψη*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο Κρήτης 2012, σ. 24. Βλ. επίσης, F. Jullien, «Interview by Olivier Zahm and Donatien Grau», *Purple MAGAZINE* 23 (2015), <http://purple.fr/article/francois-jullien/> (πρόσβαση: 22.12.2014).
 11. P. Vernant, M. Detienne, *ό.π.*, σ. 368.
 12. Βλ. επίσης τις σχετικές ευαισθησίες του Ginzburg για την άρρητη, πρακτική γνώση. C. Ginzburg, «Σημάδια. Ρίζες ενός ενδεικτικού παραδείγματος», *Περί Κατασκευής. Τοπικά Β'*, Εταιρεία Μελέτης των Επιστημών του Ανθρώπου / Νήσος, Αθήνα 1996, σσ. 78-79.
 13. J. P. Vernant, M. Detienne, *ό.π.*, σσ. 370-371.
 14. *Στο ίδιο*, σ. 14.
 15. Για το σύνδρομο Μπραζίλια στην αρχιτεκτονική και την κριτική στις ρασιοναλιστικές ουτοπίες των σύγχρονων ιδεολογιών, βλ. Π. Λέκκας, *Αφαίρεση και Εμπειρία. Μια φορμαλιστική θεώρηση του ιδεολογικού φαινομένου*, Τόπος, Αθήνα 2012, σ. 124: «το σύνδρομο μιας πόλης σχεδιασμένης εκ του μηδενός με απόλυτα λογικό τρόπο, τέλεια στη μακέτα και εντυπωσιακής από αέρος, αλλά αφόρητης από

- εδάφους, δηλαδή αβίωτης εμπειρικά για τους ατυχείς κατοίκους της». Επίσης βλ. Γ. Τσιώμης, «Μια Συζήτηση με τον Γιάννη Τσιώμη για τις παραδόσεις σχεδιασμού και τον ρόλο των ειδικών - Συζήτηση με την Αναστασία Τασοπούλου, Δευτέρα 5 Μαΐου 2014»: «Κοιτάξτε την ιστορία της Μπραζίλια [...]. Δεν υπάρχει μοναδική εφαρμογή κάποιου ιδεώδους σχήματος [...]. Ο χωρικός σχεδιασμός διαφέρει από πόλη σε πόλη και κάθε φορά πρέπει να εφευρίσκουμε νέες διαδικασίες», <http://gkafkala.webpages.auth.gr/site/wp-content/uploads/2014/08/MIA-SYZHTHSEH-ME-TON-GIANNH-TSIOMH-GIA-TIS-PARADOSEIS-SXEΔΙΑΣΜΟΥ.pdf> (πρόσβαση: 22.5.2015).
16. Αυτό το πρόβλημα δεν νομίζω ότι καταφέρνει να το αποφύγει η ενδιαφέρουσα διάλεξη του F. Jullien (*Εγκώμιο της απραξίας. Η Αποτελεσματικότητα στην Κινητική Σκέψη, ό.π.*) σε διευθυντικά στελέχη επιχειρήσεων, όπου ο γάλλος σινολόγος επιχειρεί να συνοψίσει τις μελέτες του και να δια φωτίσει το ακροατήριό του σχετικά με την αξία της πρακτικής γνώσης και της πολύτροπης νόησης.
17. J. C. Scott, *ό.π.*, σσ. 177-178, 311.
18. Βλ. τις σχετικές κριτικές στους ιδεότυπους των κοινωνικών επιστημών, κυρίως όμως στη χρήση τους, στο G. Bhambra, «Historical Sociology, International Relations and Connected Histories», *Cambridge Review of International Affairs*, 23/1 (2010), σσ. 127-143. Επίσης, J. Go (ed.), *Postcolonial Sociology*, Emerald Group Publishing Limited, Ηνωμένο Βασίλειο, 2013, σσ. 295-314.
19. Γράφοντας για τον ποιητικό χαρακτήρα κάθε ανθρώπινης δραστηριότητας, ο Oakeshott σημειώνει πως ό,τι ισχύει για την ποίηση ισχύει επίσης και για την ηθική –δηλαδή, αυτό που ο ποιητής γράφει και αυτό που θέλει να πει δεν είναι δύο διαφορετικά πράγματα. Βλ. M. Oakeshott, «The Tower of Babel», στο M. Oakeshott, *Rationalism in Politics and Other Essays*, Methuen & Co. Ltd, Λονδίνο 1962, σ. 72. Επίσης, C. Y. Cheung, «Skepticism, Poetic Imagination, and the Art of Non-Instrumentality», στο Jr. W. J. Coats και C. Y. Cheung, *The Poetic Character of Human Activity: Collected Essays on the Thought of Michael Oakeshott*, Lexington Books, Ηνωμένο Βασίλειο 2012, σ. 24.
20. Oakeshott, «Rational Conduct», στο M. Oakeshott, *ό.π.*, σσ. 90-91. Για τον αφηρημένο ρασιοναλισμό και την εργαλειακή ορθολογικότητα που χαρακτηρίζουν τις πολιτικές ιδεολογίες της νεοτερικότητας, βλ. επίσης, Π. Λέκκας, *ό.π.*
21. Maton, «Reflexivity, relationism and research: Pierre Bourdieu and the epistemic

- conditions of social scientific knowledge», *Space and Culture*, 6, 1 (2003), σσ. 52-65.
22. J. C. Scott, *ό.π.*, σ. 316.
23. Jullien, *Εγκώμιο της απραξίας. Η Αποτελεσματικότητα στην Κινεζική Σκέψη*, *ό.π.*, σ. 22.
24. Για την αμφίλογη σχέση της ελληνικής διανόησης του 19ου αιώνα απέναντι στην παράδοση, βλ. ενδεικτικά, Ε. Andriakaina, «The Promise of the 1821 Revolution and the Suffering Body. Some thoughts on Modernisation and Anti-Intellectualism», *Synthesis* 5 (2013), σσ. 49-70.
25. Σχετικά με τη διαφορά μεταξύ στρατηγικής και τακτικής, βλ., Μ. de Certeau, *The Practice of Everyday Life*, University of California Press, Μπέρκλεϊ 1984.
26. Fatsea, «Migrant Builders and Craftsmen in the founding phase of modern Athens», στο U. Freitag, M. Fuhrmann, N. Lafi and F. Riedler, *The City in the Ottoman Empire. Migration and the Making of urban modernity*, SOAS/Routledge Studies on the Middle East, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2011, σσ. 192-193. Για τη συγκρότηση κράτους «εκ του μηδενός», την έλλειψη τεχνογνωσίας στις αρχές του 19ου αιώνα και τις τέχνες των μαστόρων ως *métier*, βλ. Γ. Δ. Δερτιλής, «Κράτος, Γλώσσα και Τεχνογνωσία στην Ελλάδα, 1830-1940», στο Μ. Ασημακόπουλος, Γ. Καλογήρου, Ν. Μπελαβίλας, Θ. Π. Τάσιος, *170 Χρόνια Πολυτεχνείο. Οι Μηχανικοί και η Τεχνολογία*, Πρακτικά Συνεδρίου, ΕΜΠ, τ. Α', Αθήνα 2011, σσ. 1-26.
27. Στο *ίδιο*, σ. 200.
28. Στο *ίδιο*, σ. 191.
29. Για τη σύνδεση ρομαντισμού και θετικισμού, βλ. A. W. Gouldner, «Romanticism and Classicism: Deep Structures in Social Science», στο *For Sociology: Renewal and Critique in Sociology Today*, Basic Books, Νέα Υόρκη 1973, σσ. 323-366.
30. S. Gridley Howe, «Editor's Introduction», στο G. Finlay, *The Hellenic Kingdom and the Greek Nation*, D. Appleton & Co, Νέα Υόρκη 1837, σ. vi. Επίσης, W. Miller, «The Journals of Finlay and Jarvis», στο *The English Historical Review*, 41, 164 (Οκτώβριος 1926), σ. 519.
31. Ανάλογη ιστορική ευαισθησία διακρίνει και το όραμα του Ρήγα Βελεστινλή. Όπως σημειώνει ο Π. Κιτρομηλίδης, ο Ρήγας ακολουθώντας το πνεύμα του Montesquieu και του Rousseau, πίστευε ότι «η μίμηση ξένων προτύπων και η ακατέργαστη, χωρίς προσαρμογές, μεταφορά θεσμών δεν θα λειτουργούσε [και ότι] τα προ-

- βλήματα μιας κοινωνίας δεν μπορούν να αντιμετωπιστούν με την “επίκληση αφηρημένων αρχών ή, ακόμα χειρότερα, με προκρούστειες προσπάθειες” να επιβληθούν μηχανιστικά σε όλες τις κοινωνίες οι ίδιοι, τυποποιημένοι θεσμοί [...]. [Αντιθέτως], έκρινε ότι κάθε προσπάθεια διαμόρφωσης ενός συνταγματικού σχεδίου θα έπρεπε να λαμβάνει υπόψη τις συγκεκριμένες κοινωνικές συνθήκες και να συνδυάζει τη “θεωρία με την ιστορική πραγματικότητα”. P. M. Kitromilides, «An Enlightenment Perspective on Balkan Cultural Pluralism. The Republican Vision of Rhigas Velestinlis», *History of Political Thought*, 24, 3 (2003), σ. 450.
32. X. Σόλλερ, «Οι Βασικές Ιδέες του Τιρς για την Αναδιαμόρφωση του Ελληνικού Κράτους», στο *Ο Φρίντριχ Τιρς και η Γένεση του Ελληνικού Κράτους από τη σκοπιά του 20ού αιώνα*, Ινστιτούτο Γκαίτε, Αθήνα 1991, σσ. 190-192, 202. Βλ. επίσης, Μ. Σέεβαντ, «Ο Φρίντριχ Τιρς και οι ανταποκρίσεις για τα ελληνικά πράγματα στην εφημερίδα “Αλγκεμείνε Τσάιτουνγκ του Άουγκσμπουργκ”», στο *Ο Φρίντριχ Τιρς και η Γένεση του Ελληνικού Κράτους*, ό.π., σ. 147· Ν. Πανταζόπουλος, «Τιρς και Μάουρερ: Κοινωνικός Ρεαλισμός και Ιστορικός Ρομαντισμός στο Δίκαιο της Αναγεννώμενης Ελλάδας», στο Ν. Πανταζόπουλος, *Νεοελληνικό Κράτος και Ευρωπαϊκή Κοινότητα. Ο καταλυτικός ρόλος των Βαυαρών*, Παρουσία, Αθήνα 1998, σσ. 21-37. Για την «πολιτική ανωριμότητα-ωριμότητα» του ελληνικού λαού και τις απόψεις του Thiersch περί του ζητήματος, βλ. Μ. Χρ. Τσαπόγας, «Η αρθρογραφία του Τιρς για το ελληνικό σύνταγμα του 1844», στο *Ο Φρίντριχ Τιρς και η Γένεση του Ελληνικού Κράτους*, ό.π., σσ. 164-170.
33. G. Finlay, «Greece Again», *Blackwood's Edinburgh Magazine*, (May 1850), σσ. 528. Βλ. επίσης την ενδιαφέρουσα μελέτη του C. Szabla, *George Finlay's Greece: Between East and West, Senior Thesis Submitted to the Department of History, Columbia University, Spring 2007*, σ. li., Liv., Lviii.
34. F. Thiersch, *Η Ελλάδα του Καποδίστρια*, τ. Α', Τολίδης, Αθήνα 1973, σ. 250-255, 264, 277, 298.
35. G. Finlay, *The Hellenic Kingdom and the Greek Nation*, ό.π., σ. 35.
36. Ολόκληρη η πρόταση του Bentham, από την οποία ο Finlay επιλέγει το σημείο που φαίνεται να τον ενδιαφέρει περισσότερο, βρίσκεται στο Μ. Βοζονιέ (ed.), *Jeremy Bentham, The Panopticon Writings*, Verso, Λονδίνο 1995, σ. 22.
37. J. C. Scott, ό.π., σ. 321. Βλ. ενδεικτικά, Μ. Oakeshott, ό.π., σσ. 25, 138-140.
38. «Ο Κυβερνήτης αναφανδόν έπραττεν ως ασυνείδητος αρχηγός [...]· αλλ' όμως

ποίνιμος Νέμεσις επέκειτο. Είχε γευθή αιματηράς εκδικήσεως, έμελλε να γείνη θύμα αιματηράς εκδικήσεως». Γ. Φίνλεϋ, *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως*, Β', Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων 2008, σ. 79. Βλ. επίσης, Ρ. Hionidis, «George Finlay and early-Victorian images of modern Greece, 1836–1845», *Austrian Journal of Humanities and Social Sciences*, 5-6 (May-June 2015), σ. 35: «Ο Finlay δήλωνε ότι “οι Γάλλοι δεν πολυνοιάζονται για τα μέσα, αρκεί να επιτευχθεί ο σκοπός [...]”. Σε ένα γράμμα του προς τον Ανδρέα Λουριώτη, μέλος του “αγγλικού” κόμματος, ο Finlay σημειώνει: “Ε, όχι δα! Εμείς που συντρίψαμε το λιοντάρι (τον Καποδίστρια), θα αποτίσουμε φόρο τιμής στον λύκο (τον Armansperg)!!!”».

39. Για την ιδεολογία του κοινοτισμού, βλ. Π. Κιτρομηλίδης, «Δημοκρατικές προσδοκίες και ιδεολογικές μυθοποιήσεις, η προγραφή ιστορικής γενεαλογίας στο αίτημα της Τοπικής Αυτοδιοίκησης», στο *Αυτοδιοίκηση και Πολιτική*, Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης, Αθήνα 1984, σσ. 32-48. Για τις κοινοτιστικές ιδεολογίες ως «αφηρημένες απόπειρες ανακατασκευής της χαμένης κοινότητας», βλ. Π. Λέκκας, *ό.π.*, σ. 193 κ.ε.
40. Για την κριτική στην ουτοπική κοινωνική μηχανική, στον ρασιοναλιστικό κον-στρουβικτισμό και την προσπάθεια δημιουργίας ενός κράτους *εκ του μηδενός*, βλ. Η. Loewe, *Friedrich Thiersch und die griechische Frage*, Munchen, 1913, σ. 89, 51: «Είναι μεγάλη πλάνη [...] να πιστεύουμε ότι η κυβέρνηση μπορούσε να δημιουργήσει κάτι που δεν υπάρχει». Αναφέρεται στο Κ. Ντίκοφφ, «Τιρς και Μάουερ: Δύο αντιλήψεις για την ανοικοδόμηση του ελληνικού κράτους στα έτη 1833/34», στο *Ο Φρίντριχ Τιρς και η Γένεση του Ελληνικού Κράτους*, *ό.π.*, σ. 45. Βλ. επίσης, F. Thiersch, *Η Ελλάδα του Καποδίστρια*, τ. Β', Τολίδης, Αθήνα 1973, σ. 7-8, 189-197, 254, 256-258. Στην ίδια κατεύθυνση και τα σχετικά σχόλια του G. Finlay, *The Hellenic Kingdom and the Greek nation*, *ό.π.*, σ. 33.
41. J. M. Hussey, «George Finlay in Perspective: A Centenary Reappraisal», *The Annual of the British School at Athens*, 70 (1975), σ. 140.
42. Αναφέρεται στο C. Szabla, *George Finlay's Greece*, *ό.π.*, xlii. Για την πρόσληψη του έργου του Finlay από την ελληνική ιστοριογραφία βλ., Ν. Ροτζώκος, Δ. Τζάκης, «Ο “μισέλλην” φιλέλληνας Γεώργιος Φίνλεϋ: στοιχεία για την πρόσληψη του έργου του από την ελληνική ιστοριογραφία», στο Α. Β. Μανδηλαρά, Γ. Β. Νικολάου, Λ. Φλιτούρης, Ν. Αναστασόπουλος, *Φιλελληνισμός. Το ενδιαφέρον για την Ελλάδα και τους Έλληνες από το 1821 έως σήμερα*, Δήμος Νικολάου Σκουφά/Ηρόδοτος, Πέτα (Άρτα)-Αθήνα 2015, σσ. 683-706.

43. Γ. Φίνλεϋ, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, Β', ό.π., σσ. 196-198. Βλ. επίσης τις σχετικές παρατηρήσεις του C. Szabla, στο George Finlay's Greece, ό.π., σ. li.
44. G. Finlay, *The Hellenic Kingdom and the Greek Nation*, ό.π., σ. 64. Σχετικά με τη στάση του Finlay απέναντι στην εθνικιστική ιδεολογία, και τις απόψεις του για την αποκέντρωση και τους θεσμούς τοπικής αυτοδιοίκησης, βλ. M. Miliori, «Ambiguous partisanships. Philhellenism, Turkophilia and Balkanology in 19th century Britain», *Balkanologie* VI, 1-2 (2002), σσ. 127-153. Βλ. επίσης, C. Szabla, *George Finlay's Greece*, ό.π., σσ. liii-iv.
45. L. Potter, «British philhellenism and the historiography of Greece. A case study of George Finlay (1799-1875)», *The Historical Review*, I (2004), σσ. 183-206.
46. Στο ίδιο, σσ. 194-196.
47. Στο ίδιο, σσ. 185-186.
48. Στο ίδιο, σ. 190.
49. E. Andriakaina, Review Nikos Theotokas, «The life of General Makriyannis: memoir and history» [«Ο Βίος του στρατηγού Μακρυγιάννη: Απομνημόνευμα και Ιστορία»], *Historiein* 14, 1 (2014), σσ. 127-133.
50. Για την κριτική του E. P. Thompson στον δομολειτουργισμό και την προσπάθεια του ιδιότυπου άγγλου μαρξιστή να συλλάβει την ιστορία ως διαδικασία, βλ. ενδεικτικά E. Kay Trimberger, «Έντουαρντ Π. Τόμσον: Κατανοώντας τη διαδικασία της ιστορίας», στο T. Skocpol et. al., *Ιστορική Κοινωνιολογία. Όραμα και Μέθοδος*, Παπαζήσης, Αθήνα 2011, σσ. 277-316. Για ένα ανάλογο εγχείρημα στη σύγχρονη ελληνική ιστοριογραφία, βλ. N. Θεοτοκάς - N. Κοταρίδης, *Η Οικονομία της Βίας. Παραδοσιακές και Νεωτερικές εξουσίες στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2006. Για το «παράδοξο μιας απουσίας» και «την ιστοριογραφική έκλειψη του 'τραυματικού γεγονότος' της νεότερης ελληνικής ιστορίας», βλ. M. Καρασαρίνης, «Σιωπή και λόγος για την Επανάσταση του 1821», εφημ. *Το Βήμα*, 26 Μαρτίου 2016.
51. Η αποτίμηση του 1821 από τη σύγχρονη ιστοριογραφία ως παραδοσιακής εξέγερσης μάλλον παρά ως νεωτερικής επανάστασης υπήρξε αντικείμενο κριτικής προσέγγισης στο E. Andriakaina, P. Lekkas, N. Rotzokos, D. Tzakis, «The Greek War of Independence: Traditional Rebellion or Modern Revolution?», *Revolutions in the Balkans: Revolts and Uprisings in the Era of Nationalism (1804-1908)*, Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο, Κέντρο Έρευνας Νεότερης Ιστορίας (KENI) -

- Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα 2013.
52. G. Finlay, «Greece Again», Blackwood's Edinburgh magazine, 67 (Μάιος 1850), σσ. 529-530. Βλ. επίσης, C. Szabla, *George Finlay's Greece, ό.π.*, σ. lii.
53. G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, τ. Α', Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2004, σσ. 134-135, 64, 84-85.
54. *Στο ίδιο*, σ. 134, υποσημ. 14.
55. *Στο ίδιο*, σ. 136.
56. Για μια σύντομη επισκόπηση των σύγχρονων ιστοριογραφικών αναφορών στην *ex nihilo* συγκρότηση της ελληνικής κοινωνίας και του κράτους στον 19ο αιώνα, βλ. E. Andriakaina, «Planning Modernization, Designing an Ideal Kingdom in the East, Building a Utopia. Some thoughts on the relation between Social Sciences and Social Engineering»: στο *Crisis and Academia*, Workshop in Limerick-Ireland, November 2015, <https://220.academia.edu/EleniAndriakaina>.
57. Για τη συμβολή και τα όρια της προσέγγισης του Ν. Διαμαντούρου περί πολιτισμικού dualism, βλ. ενδεικτικά Π. Λέκκας, «Ο Τρίτος Δρόμος για το Εικοσιένα», στο Κ. Σπανού – Δ. Α. Σωτηρόπουλος (επιμ.), *Κουλτούρα, Ιστορία, Δημοκρατία*. Τιμητικός τόμος για τον Νικηφόρο Διαμαντούρο, Εκδ. Παπαδόπουλος, Αθήνα 2018, σσ. 40-61.
58. E. Andriakaina, «Public History and National Identity: The 1821 Revolution as Metaphor for the “Greek crisis”», στο A. Novak, J. El-Burki (ed.), *Defining identity and the changing scope of culture in the digital age*, Hershey- PA: IGI Global, ΗΠΑ 2016, σσ. 56-79.
59. N. Mouzelis, «The Concept of Modernization: Its Relevance for Greece», *Journal of Modern Greek Studies*, 14, 2 (1996), σσ. 215-228.
60. «Η Επανάσταση του 1821 [...] δεν μπορούσε παρά να είναι εθνική, και ως εθνική, τη δεδομένη στιγμή, δεν μπορούσε παρά να είναι δημοκρατική, να φτιάξει Συντάγματα. Το ερώτημα είναι: Υπάρχουν υποδοχές, ώστε να φτιαχτούν Συντάγματα; Οι υποδοχές υπήρχαν, γιατί τα κοινοτικά συστήματα ενείχαν υποτυπωδώς την έννοια του καταστατικού χάρτη, που έπαιρνε μάλιστα και γραπτή μορφή, μόνο που δεν ήταν, βέβαια, Συντάγματα». Σ. Ασδραχάς, «Προϋποθέσεις της Επανάστασης του 1821». *Αυγή – Ενθέματα*, 26.3.2011.
61. Γι' αυτό το ζήτημα, έτσι όπως εκβάλλει σε ορισμένες εκδοχές του μαρξισμού, βλ. L. Kolakowski, «The Myth of Human Self-Identity: Unity of Civil and Political

- Society in Socialist Thought», στο L. Kolakowski, S. Hampshire (ed.), *The Socialist Idea: A Reappraisal*, Weidenfeld & Nicolson, Λονδίνο 1974, σ. 34: «Το όνειρο της τέλει ενότητας (της πολιτικής κοινωνίας με την κοινωνία των πολιτών) μπορεί να γίνει πραγματικότητα μόνο με τη μορφή μιας καρικατούρας που αρνείται την αρχική της πρόθεση».
62. Βλ. σχετικά Κ. Κωστής, *Τα «κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας». Η διαμόρφωση του Νεοελληνικού Κράτους 18ος-21ος αιώνας*, Πόλις, Αθήνα 2013, σσ. 183-184.
63. D. Pels, *The Intellectual as Stranger. Studies in Spokespersonship*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2003, σσ. 26, 167-170.
64. C. Ginzburg, *The Cheese and the Worms: The Cosmos of a Sixteenth-Century Miller*, The John Hopkins University Press, Βαλτιμόρη 1992, σ. xviii.
65. Ως προς αυτό, ενδιαφέρον έχουν ορισμένα στοιχεία της κριτικής που ασκείται στη μεταποικιακή κριτική. Βλ. M. Nanda, *Prophets Facing Backward: Postmodern Critiques of Science and Hindu Nationalism*, Rutgers University Press, Νιού Τζέρσεϊ 2003.
66. N. Gilman, *Mandarins of the Future. Modernization Theory in Cold War America*, The John Hopkins University Press, Βαλτιμόρη και Λονδίνο 2003, σσ. 18, 167. Ο Gilman διαλέγεται με τη μελέτη του Scott, καθώς επιχειρεί την κριτική της μεταπολεμικής αμερικανικής διάνοησης και ερευνά την αμερικανική εκδοχή των θεωριών του εκσυγχρονισμού και την εργαλειοποίησή τους στα προγράμματα ανάπτυξης του «Τρίτου Κόσμου».
67. Στον επίλογο του *Seeing Like a State* ο Scott διατυπώνει μια πρόταση για θεσμούς φιλικούς προς το *metis* των πολιτών (*metis-friendly institutions*), ταυτόχρονα όμως φαίνεται να αναγνωρίζει την πιθανότητα η πρόταση αυτή να μετασχηματιστεί σε μια νέα σχεδιαστική, κατασκευαστική μανία.
69. B. de Sousa Santos, «A Non-Occidental West? Learned Ignorance and Ecology of Knowledge», *Theory, Culture & Society*, 26, 7-8 (2009), σσ. 103-125.

